

11.289

Համարը ֆուշու
պարզեցնել անցել

9(47.925)

h - 74

1922

Ա լԵՔՍԱՆԴՐ ՉՕԼԵՆՍԿԻ

SEP 2011

31 AUG 2001

Ն ու պ ա ր փ ա շ ա

Պ ա տ ճ ու ը թ ա ն ա ո զ կ ՚:

Ք ա ղ ե կ ու օ ա ճ ա ր ա ղ ե կ ո

Ն ե ս ր ու պ Ն ու պ ա ր

(47.925)

2-74

Ի Վ Ս Ի Ր

Տ ա ղ ա գ Ր. Ա ճ ա ճ ու ը թ ա ն

1922.

ՆԱԽԱԲԱՆ

Երբ 1910 ին «ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅ» գործիչը՝ գործ Պ. Էմիլ Պերդրանի, Թարգմանորէն կը հրատարակէին՝ ձեռքերնին անցած չէր Ալեքսանդր Զօլէնսքիի ներկայ «ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅ ՊԱՏՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌՋԵՆ» կարեւոր գործը՝ վաղուց սպառած՝ ու անոր հրատարակիչ Պ. Տանդիւ ալ մեռած արդէն: Բարեբաղդ ղկուածով մը տեղեկացած Թէ Տիար Մ. Աղազարմ Դիւանապետ Գահիրէի Ազգ. Առաջնորդարանին՝ ունի օրինակ մ'այդ անգումների ու մեզ համար Թանկագին գործէն՝ դիմում ըրինք իր բարեացակամ Թեան՝ վերագործուելու պայմանաւ խրկել մեզ այդ մատենիկը, դիմում՝ որու հաճեցաւ գոհացում տալ (*):

Ուշի ուշով աչքէ անցընելով անոր շահեկան պարունակութիւնը՝ տեսանք Թէ միեւնոյն նպատակի ծառայող այդ երկու գործերը՝ տարբեր ուղղութեամբ եւ տեսակէտերով յօրինուած՝ գեղեցիկ կերպով կ'ամբողջացնէին զիրար, Թէ միոյն մէջ գտնուած պարագաները չէին զտնուեր միւսին մէջ — կարծես այդ յատուկ ծրագրով յօրինուած ըլլար Թէ՛ մին ու Թէ՛ միւսը — ու հետեւաբար կ'արժէր որ անոր Թարգմանութիւնն ալ նուիրէինք Ազգին՝ որու սրտին մէջ աշակերտ յիշատակ մը Թողած է իրեն պարծանք եղող այդ երախտաւոր մեծանուն զաւակը՝ որ իրեն արժանի զաւակ մ'ալ Թողած է յանձին Պօղոս Փաշայի՝ որու անունն ալ ոչ նուազ սիրելի ու մեծարելի եղած է՝ մանաւանդ հիմնած Բարեգործական Ընդ-

(*) 1899ին Նուպար Փաշայի մահուան ատմիւ Ռիզաեֆիոնէ հրատարակուած կենսագրական շահեկան ուսումնասիրութեանց շարքը այն ժամանակները յայտարարուեցաւ Թէ մեծագոյն մասամբ բաղուած էր Զօլէնսքիի այս գրառական գործին:

հանուր Միութիւնը՝ գերազանցապէս ազգաշէն այդ օրհնեալ ընկերութիւնը՝ որ Ազգը նիւթապէս ու բարոյապէս վերականգնելու գովելի նպատակը նշանաբան ըրած է իրեն, եւ որու անփոխարինելի ազդեանքն զգալի եղած են արդէն ամէն ուր որ պէտք կայ իրեն:

Որոշեցինք ուրեմն այդ շահեկան գործն ալ Քարգմանաբար ընծայել Ազգին, փտած՝ որ պիտի գտնէր նոյն ջերմ ընդունելութիւնը՝ զոր գտած է արդէն իր անդրանիկը՝ Պալենց Գրատունէն ի լոյս ընծայուած: Այլ որովհետեւ մեր յատուկ սկզբունքն եղած է ամէն անգամ որ հարկը կամ պատենութիւնը կը տեսնենք որոշ ու մէծոտիկ ուղղութիւն մը տալ մեր Քարգմանած գործին՝ զայն աւելի նպատակաշարժար ընծայելու համար պարզե՛նք թէ ի՞նչ եղաւ մեր առջեւ զընծայումը ընծացրը սոյն համեստ երկասիրութեան մէջ:

Իսպառ անտեղի երեւցաւ մեզ իր ամբողջութեանը մէջ ի հայ վերածել Տօլէնսիի գործը՝ որ իր նպատակէն գլխովին հեռի՝ ու մերթ զայն աչքէ ու մտքէ հեռացնող երկարածիկ շեղարանութեանց (digression) մէջ կը խորատուգուէր՝ անպէտ ու անկարեւոր մեզ համար ու նոյն իսկ իր յօրինած երկին համար: Պ. Տօլէնսիի ասիւն անկէ առաջմեր ժողովումը՝ որք բնաւ ամենեւին ոչ մօտէն եւ ոչ հեռուէն իսկ առնչութիւն կրնային ունենալ նուազ քաջայի կեանքի՝ ու գործերու հետ, պարզապէս փափարած կ'երեւի վայրագար ստուերացնել իր գործը՝ առանց տառով անոր արժէքն աւելցնելու, ընդ հակառակն: Եւ իրօր, իր ընտրած նիւթին հետ ի՞նչ վերաբերութիւն կրնային ունենալ, օրինակի համար, Եգիպտոսի պատմութեան յատուկ կարգ մը քաղաքական անցքեր, վարչական ղեկեր, Մէհէմմէտ-Ալիէ սկսեալ հետզհետէ իրար յաջորդող եգիպտական փոխարքաներու վարուց, բարուց, գործոց, խժոժութեանց, շուայտութեանց երկարապատում ու մերթ զայն աւելի պարագաներ, սպանութեանց ղեկեր ու նկարագրութիւններ, իսպառ աւելորդ մանրամասնութիւններ ու վկայարկութիւններ, ինչպէս նաեւ հեղինակին յատուկ դրուագներ ու պարագաներ: Ստոյլ է թէ նուազ քան էր իրեն, ինչպէս կը լինէ, որ իր պատմութիւնը գրելու համար

Եգիպտոսի պատմութեան հարկ էր դիմում ընել, այլ ի՞նչ հարկ այդ աննպատակ աւելորդութեանց շեղակոյտին...:

Մենք գրեթէ միահամուռ ջնջեցինք, յապաւեցինք երկը տարապարտ ծանրաբեռնող այդ աւելորդ մասերը, առանց պատմական շահեկան դրուագները սխալեմականօրէն դուրս ձգելու մարքեցինք, ստկեցինք, իր բուն համեմատութեան վերածելով գործը, եւ ընդհակառակն նուազ քաջայի անծին վրայ պատմուած բոլոր անցքերն ու ղեկերը, նոյն իսկ մանրամասնութիւնները փոյթ տարինք Քարգմանել ամբողջովին, ո՛չ մին անոնցմէ զեղջեցինք կամ համատօնեցինք, ընդհակառակն ճոխացուցինք իսկ՝ մասնաւոր ծանօթութիւններ ու ընտանեկան շրջանակի ծանօթ շահեկան դրուագներ ու գիտելիքներ աւելցնելով մեր կողմէ:

Ըստ որում մեր հոյակապ ազգակցին մեծագործութիւնները պանծացնելու ծառայող գործ՝ գրեթէ ամբողջովին Քարգմանեցինք մանրամասնութիւնները զիջելներու (capitulations) յատկացած գլուխին՝ որոնց բարձման կամ բարեփոխման պարագան ամենամեծ պատիւներէն մէկն է նուազ քան, ցոյց տալու համար Եւրոպայի հիւպատոսներու կողմէ Եգիպտոսի մէջ ի գործ դրուած բազմաթիւ ու բազմազան զեղծումները, անոնց ապօրէն ու վնասակար միջամտութիւններու անպատենութիւններն արդարութեան ու բարեկարգոյթի տեսակետով: Այս ուղղութեամբ չէինք կրնար զեղջել նուազ քաջայի իմաստուն նախածնութեան շնորհիւ նոր ի նորոյ կարգուած եգիպտական դատարաններու ներքին կազմութեան մասին հարկ եղած գիտելիքները, ինչպէս նաեւ այն հետաքրքրական ու սակաւ վնասիչ փուլերը (phases) որոնցմէ կարգ ըստ կարգէ անշառ նուազ քան երկրաշէն մեծ խորհուրդը, այն անագին խօշրդողները՝ որոնց բախեցաւ թէ՛ շահակից անբութեանց կողմէ եւ թէ՛ նոյն իսկ Եգիպտոսի վարիչներու կողմէ՝ երկրին հասարակաց կարծիքն իսկ չունենալով իրեն նեղուկ եւ օժանդակ, եւ քաղաքական անկախ ոյժեր ալ չտրամադրելով նման իրենց ազգի քաղաքականացնող այն օտարազգի մեծամունդ զիւանագէտներու՝ որոնց անմիտելի մէկ

37482-67

20.6.40

հաւատարր կը մանչցուի Նուպար՝ ինք խոնարհ եւ հայատակ Եզիպտոսի մը վարչապետ:

Նոյնպէս կարեւորութիւն տալով ընդարձակօրէն Թարգմանած ենք նաեւ Եզիպտոսի նորոգման կենսական խնդիրին պարագաները, պարզած անոր գիտական ծրագիրը եւ յառաջ բերած անոր ընծայելիք օգուտներն Եզիպտոսի համար՝ որու տնտեսական վիճակը նախանձելի կերպիւ բարձրացնել մին էր Նուպարի յղացած մեծ խորհուրդներէն: Այս երկրաշէն ձեռնարկի մէջ եւս փառքի ահագին բաժին մ'ունի Նուպար:

Արապի փաշայի յեղափոխական տրամին վրայ՝ զոր կը մանրամասնէր հեղինակը՝ եւ որու մէջ որ եւ է մասնակցութիւն չունեցաւ կամ որ եւ է ազդեցութիւն չբանեցուց Նուպար, չծանրացանք բնաւ՝ այս մասին եւս չհետեւելով հեղինակին: Բացառութիւն ըրինք սակայն Սուտանի խռովութեանց եւ անոնց ընծայած զանազան իրադարձութեանց մասին՝ իբր պատմական կարեւորութիւն ունեցող խիստ շահեկան պարագաներ՝ որոնց հետաքրքրութեամբ պիտի հետեւին ընթերցողք: Նոյն անմոռանալի զէպրերու ժամանակ Իզմիրցի մեծ դիւանագէտը, Եզիպտոսէ հեռացած՝ կը բնակէր Եւրոպա:

Բնական էր որ եւ ոչ մին զանց ընէինք Հայ ազգի ու Հայկական խնդրի վերաբերեալ մեզ համար կարեւոր մասերէն՝ որոնց նկատմամբ ազգասէր Փաշային բոլոր հոգածութիւնը հաստատելով կը պատմէ առօրեայ տեսակցութիւններով զինք մօտէն ճանչող հեղինակը՝ որ Թաւն ֆրանսական կարեւոր Թերթի Թղթակիցն էր Գահիրէի մէջ: Այդ ազգային մասը ընդարձակեցինք անգամ բազմաթիւ ընդարձակ ծանօթութիւններով: Հեղինակին ինչ ինչ սխալ կարծիքները մեր ազգի մասին — ինչպէս եւ ուրիշ մասերու — փոյթ տարած ենք ուղղել մերմ ընդարձակ բացատրութիւններով: Մասնաւորապէս անոր հակակրօնական կանխակալ կարծիքներն ու մերմ անիրաւ յարձակումները (ինչպէս յայտնի է՝ Ֆրանքո-Անկլիական սիրալիր համաձայնութիւնը կնքուած չէր այդ թուականին), յապաւած կամ չափաւորած ենք մեծապէս:

Կարեւոր կէտի մը մէջ բոտ ամենայնի կը նոյնանայինք հեղինակ Ալեքսանդր Հօլէնքիի հետ՝ որ մօտէն ճանչցած ըլ-

լալով մեծ դիւանագէտն ու պատուական մարդն իր բոլոր բարեմասնութիւններով՝ մեծ համակրանք ու անկեղծ հիացում ունէր անոր վրայ, եւ անոր կշռաւոր ամենամեծ ջատագովը կը հանդիսանար՝ յաղթողաբար հերքելով այն ամէն չարախօսութիւնները՝ որոնց նշաւակ եղած էր չարախամ ու անուղղամիտ հակառակորդներու կողմէ: Այդ ջերմաջերմ համակրանքն ու անկեղծ հիացումը իր մեծանուն ազգակցին վրայ՝ որ պանծացուցած էր Նուպար անունը, բնական էր որ նոյն իսկ աւելի ընդարձակ չափով զգար գործոյս Թարգմանիչը, նա մանաւանդ որ ինք եւս 1864 ին Բարիզի մէջ բարեպատեն տնիթն ունեցած էր մօտէն ճանչնալու մեծանուն Նուպարը՝ որ Եզիպտական կենսական խնդիրներու մասին կարեւոր բանակցութեան մէջ էր ֆրանսական կառավարութեան հետ եւ որու կը ներկայանար Փաշային հօրեղբորորդին իր ծնողին մտերմական մէկ յանձնարարականովը:

Ինչ յայտնի սիրողութեամբ որ իր գիրքը յօրինած էր Հօլէնքի՝ աւելիով իսկ Թարգմանեցինք զայն եւ ուրախութեամբ կը նուիրենք անոր մեծարելի յիշատակը երախտագէտ գուրգուրանօք պահող մեր սիրելի Ազգին (*):

Մ Ե Ս Ր Ո Պ Ն Ո Ւ Պ Ա Ր

(*) Այս երկաթրութիւնը կառարուած է 1912 ին, եւ այն զործի մէջ մեր անձնական կարգ մը դիտողութիւններ կը վերաբերին այդ ժամանակակիցօրցի պարագաներուն՝ որոնք սրղէն գտն սկսած էին ըլլալ Հայ դժբաղդ ազգի համար:

ԱՌ ԸՆԹԵՐՅՈՂՆ ⁽¹⁾

Օգտակար ու կարեւոր թուեցաւ ինձ հիմակուքնէ հրատարակել սոյն գրքոյկը՝ որ պետական ականաւոր մարդու մը կեանքի ուսումնասիրութիւնը կը պարունակէ եւ որ մէկ անշատ գլուխը կը կազմէ իմ Յիշատակարաններուս: Օգտակար՝ քանզի առաջին անգամն է որ Նուպարի վեհ անձնաւորութիւնը իրեն արժանաւոր մեծարանքը կ'ընդունի. կարեւոր՝ քանզի պէտք է փութով իրողութիւններ յառաջ բերել, պիտո՞ւնք որ ծիծաղելի զրպարտութեանց դէմ:

Ժամանակակից մեծաւոյշակ անձնաւորութեանց մէջ որ եւ է մէկը այնքան յանիրաւի չէ աղարտուած՝ որքան այդ նախարարը, պատիւն ու զարդը արեւելեան աշխարհի — քաղաքակրթեալ մը բարբառոսներու միջեւ:

Նա վեհապետական պարտականութիւններն յիշեցնելու համար իբր նոյն իսկ Արդարութիւնը, կը կանգնի Մէհէմմետ Ալիի յաջորդող Եգիպտոսի փոխարքաներու դիմաց՝ ամէնքն ալ կամայականի սիրահար, ամէնքն ալ եսամոլ վայելողներ՝ անփոյթ ամենեւին իրենց հպատակներու թշուառութեան ու տուալտանքին:

Նա յարատեւ ոգիով, կորովով ու մարտարութեամբ յաջողեցաւ՝ դատաստանական Բարեկարգոյթի միջոցաւ, ամրակուռ հիմ մը դնել իր որդեգրած երկրին բոլոր ապագայ յառաջդիմութիւններուն, իր փառքն ու պարծանքը կազմող հո-

յակապ գործ՝ որ միեւնոյն ժամանակ աղբիւրն ու ծագումն է այն կատարի ատելութիւններուն՝ որոնց նշաւակ եղաւ անխնայ:

Իսմայիլ չներեր այդ Իզմիթի Հայուն՝ որ Նեղոսի ափուրներն եկած ըլլայ թագմադարեայ բռնապետութեան մը հիմերը լանդելու համար: Նա իր զահրնկեցութեան պատճառ կը համարի Նուպարը, եւ արստրանքի մէջ հետը տարած ոսկիներէն մեծ մաս մը կը գործածէ անվերջ պարսաւագիրն պատրաստել տալու համար Նուպարի գէմ՝ զոր ամենամեծ խոշընդոտը կը համարի իր վերականգնումին: Ի՞նչ սուտեր, ի՞նչ զրպարտութիւններ չեն տեղար մամուլի մէջ անոր ներկատմար հասարակաց կարծիքը մոլոխելու համար...

Մինչեւ անգամ զրեցին ու տարածեցին՝ Ֆրանսացիներուն սիրտն իրմէ խալաւ պաղեցնելու համար — ու աստիճան մը յաջողեցան իսկ — Թէ այն թուականին՝ ուր Գերմանիա վայրագորէն կ'իյնար արեւնաթաթաւ Ֆրանսայի վրայ, Ֆրանսայի մէջ կրթութիւն առած անոր զաղափարներովը տոգորուած ու անոր քաղաքակրթիչ հանճարին վրայ հիացած մարդ մը՝ համարձակած ըլլայ ըսել. «Ֆրանսայի մարմնոյն վրայ պիտի կոխտեմ իրայտանօրաց: Ու այդ խօսքն ըսողը Նուպար եղած ըլլայ: Ըլլալիք բան է այն: Նա երբէք Ֆրանսայի հակառակորդը չէ՝ եղած, նա հակառակորդ եղած է միայն անոր դիւանագիտական գործակալներուն՝ որոնք իրենց մօրով տարապալման ընդարձակութիւն մը տալով զիջոյթներու (capitulation)՝ ուզած են ամէն զեղծում ի գործ դնել եւ իրենց ամենակարող ոյժի քայքայելուն հպատակ կուսակալութեան մը վերածել Եգիպտոսը՝ որու իրաւունքներուն անվեհեր պաշտպանն հանդիսացած է միշտ Նուպար...:

Նուպարի պատկերն ուրուագրած պահուս՝ Եգիպտոսի Արապ ազգութեան շահուց տեսակետով կը դիտեմ բաները: Աշխարհի ամէն կողմերը մամբողջած ըլլալու հանգամանքս, իմ Ամերիկեան քնկալումս (naturalisation), Վարազրիս անկախութիւնը, իմ սէրս ընդհանուր մարդկութեան հանդէպ, անո՞ւ ասոնք են երաշխիքներն իմ անկեղծութեանս, իմ ուղ-

(1) Կարեւոր բուեցաւ մեզ «Չեկուցում» մականգրով հեղինակին հաղմ, գրուած ցերածութեան հաղելով թագմանին ինչ ինչ օտեկան մասեր, որ ամենօր հետաքրքրեամբ՝ ինչպէս նաեւ համոյնով պիտի կարդացուին Հայ ընթերցողներէ:

ղամտութեան⁽¹⁾: Ես ամենէ աւելի կը շահագրգռուիմ տեղացիներու վիճակի բարեօրոժում, ես կը փափարիմ մանաւանդ որ այդ երկրին զաւակները իշխող ըլլան իրենց երկրին: Ես զգումնոր կը մտնեմ այն դրութիւնը՝ որ բարձրագոյն կոչուած ցեղերու ներքի կ'ընէ ստորին համարուած ցեղերը նուաճել, շահագործել ըստ կամա ու ջանքախել:

Զիս մեղադրեն թերեւ թէ Նուպարի մասին ներքոյեան մը յօրինած՝ ըլլամ: Եթէ այդպէս ըրի՝ խմա չէր յանցանքը: Մանրակրկիտ խուզարկութիւններ ընելով՝ ոչ ցաւալի տկարացում մը՝ ոչ պարսաւելի մուրանք մը գտայ այն անխուփ ու հանդարտիկ կեանքին մէջ՝ զոր նկարագրելու ելած եմ:

Զակատումի՝ յափշտակութեան տարիքն անցուցած եմ, ու իմ անկեղծ համարձակութիւնս զիս զերծ կը պահէ ամէն շողմուծենէ: Կտակային նկարագիր ունեցող այս էջերը կերպով մը վկայութիւն մ'են անդրշիրիմեայ՝ ի նպատակաւ մարդու մը, որու՝ եթէ ոչ մերինը՝ զէմ քաններորդ դարը փառապանծ տեղ-մը պիտի յատկացնէ Գոպտէնի ու Քափուրի միջեւ:

Գոպտէն աժառ հաց տուաւ Անկիլայի, Քափուր քաղաքական միութիւն պարզեցեց Բուսիլայի, իսկ Նուպար դատաւանական բարեկարգութիւն՝ Եգիպտոսի: Յարեւմա՛ն-դրոյձ կը կրեն այդ երեք գործերն ալ — ծննդուած ժողովուրդին ի սպաս դրուած հանձարին դրոյձը:

Եթէ Նեղոսի հովտին մէջ իմ հինգերորդ բնակութենէս երեք - չորս հազար տարիներէ հետէ մեռած Փարաւոնի մը մօմիան տարած ըլլայի նետս՝ այնքան երջանիկ չպիտի համարէի ինքզինքս՝ որքան հայրենիք վերադառնալու կենդանի անձնաւորութեան մը չնաշխարհիկ գերիվերութեան յայտնութիւնով:

Կը յանձնարարեմ այս մատենիկը հրապարակագիրներու, որը՝ կը փափարին լուսաւորուիլ ու թօմարիկ կանխակալ թիւր կարծիքներ:

(1) Հեղինակին ազնիւ նկարագիր ու մարդասէր վեհամեծքացումներ ինչպէս նաեւ Նուպարի մաշիկ իր նստաւայրէ մէջ ու մեծ համարումը աղաւթի կ'արտայայտէ այն երկի ամբողջ շարունակութեան մէջ:

ՆՈՒՅՆ ՊԱՐԻՓՈՒՆԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌՁԵՒ

Ման Մէհէմէտ - Ալիի. — Պօղոս Պէյ կը մեռնի անսուղ. — Մէհէմէտ - Ալիի նախակը. — Պօղոս Եգիպտոսի կը թողու երկու Հայեր. — Նուպարի կենսագրութեան աղբիւրներ. — Եգիպտոսի պատմութեան զխմելու թելադրանք:

1841 ին Մէհէմէտ - Ալիի աստղը մթնադնած կը ու ալիւս չպիտի դառնէր իր առջի պայծառութիւնը: Այն պահուն իսկ՝ ուր հայտնակը՝ յաղթող հանդիսացած իր գերիշխանին՝ Կոստանդնուպօլսոյ դռներն արդէն իսկ բացուած կը տեսնէր իր առջեւ, Եւրոպայի միջամտութիւնը՝ զրդուած Անկիլայէ՝ կը կասեցնէ զինք, կ'ընկրկէ ու կը պարտաւորէ եւս տալ իր իպրահիմ որդւոյն բոլոր երկրակալութիւնները: Նա կ'որոշուած Ստորիքը, Կրեւէն ու Սրարիան՝ եւս կը քշուի դէպի Եգիպտոս, ուր՝ իրր դոյզն միլիմարանք՝ իշխանութեան ժառանգականութիւնը տակ ձեռք կը բռնէ: Տակաւին ութ տարի պիտի իշխէ նա, ալ զառնացած՝ ջլատ ու մշատ հետզհետէ պիտի իյնայ մեղամաղծութեան մը մէջ՝ որ պիտի յանգի իր մտքի նաւորեկ կորստեան, և որու

մէկ կանխագիւտից նշանը կուտայ արդէն: Նա իր յա-
ջող ինչպէս ձախող օրերու մէջ իր քով ունէր պաշ-
տօնեայ մը ճարպիկ, ուղիղ և արեւմտեան ձգտումնե-
րով, խակեան տիպար մը արեւելեան հաւատարիմ
անհուիրութեան. հայազգի Պօղոսն էր ան (1): Երե-
սուն տարիներէ հետէ կատարուած ամէն յառաջդիմու-
թիւններու այդ աշխատակիցը՝ այդ սատարը չնչին
պատճառով մը կը վաճառուի շնորհազուրկ, ու սրտաբեկ
ու վատ անտուգութեամբ կը մեռնի: Նա տէրու-
թեան գանձէն, ուղածին չափ ստանալու կարող՝ կը
մեռն աղքատ, այս կերպիւ աղայուցանելով թէ այն
ահագին հարստութիւնը՝ զոր կը հաստատէին թէ գիզած
ըլլար, թէ զրպարտիչներու երեւակայութեանը մէջ կը
գտնուէր, ու այնպիսիներու՝ որք չեն ուզիր հաւատալ
ընաւ թէ Հայ մը կրնայ պատուաւոր ըլլալ ու պար-
կեշտ:

Մէհմէտ - Ալի թմաւորով Պօղոսի անսուղ մեռ-
նելու օրոշումը՝ անոր նկատմամբ իր արտադրութիւն-
ները կը փոխաւնէ, կը լաւանան, և բմիչկ մը կը խրկէ
անպատճառ մնուող առնելու հրամանով. «Սրովհետեւ
այդ է տիրոջ հրամանը՝ կը հնազանդիմ» կըսէ հաւա-
տարիմ պաշտօնեան, ու քիչ մը բան բերանը կը գնէ,
այլ խիստ ուշ կը հասնէր հրամանը, անդարմանելի էր
նքողումը ու մեռաւ: Այն ժամանակի Գահիրէի կառա-
վարիչը անոր մարմինը փութով վերցնել ու թաղել
տուաւ առանց ունէ հանդիս լոր արարողութեան:
Մէհմէտ - Ալի բանն իմանալով սաստիկ բարկացաւ
այդ կարի փութիկաւ պաշտօնակալին գէմ ու յանդիմա-
նական բուռն նամակ մ' ուղղելով անոր հրամայեց որ
«իր սիրած մարդը նորէն թաղել տայ արժանաւայել

պատիւով»: Զէ թէ միայն չքեղ յուղարկաւորութիւն
մը կատարել տուաւ, այլ կ'ըսուի թէ անձամբ ներկայ
գտնուեցաւ հանդէսին, պատիւ զոր ուրիշ որ և է քրիս-
տոնէի մը ընել չափաւ յօժարէր (1):

Պօղոս Պէյ հարստութիւն չթողուց իր ընտանիքին
այլ երկու պետական մարդեր թողուց եգիպտոսին կը
կուքն ալ ազգաւ. Հայ: Մէկն էր Արթին Պէյ որ Մէհմէտ
մէտ - Ալիի քով իբր առաջին պաշտօնեայ յաջորդեց ա-
նոր, միւսը ազգակից մը Իզմիրցի, այն նուպարը՝ որու
կեանքը կէս դարու չափ ժամանակ կը խառնուի և
զիպտոսի կեանքին հետ, և որ օր մը՝ երբ կը խնդրէր
իրմէ քանի մը ծանօթոյք (données) տալ իր ասպարէզի
մասին՝ կրցաւ ինձ պատասխանել արդարացի հպարտու-
թեամբ մը. «Դիմեցէ՛ք Մեծ Փաշայի հինգ ժառանգորդ-
ներու ժամանակի եգիպտոսի պատմութեան ձեր փա-
փաքած տեղեկութիւնները քաղելու համար»: Այլ ինչ-
պէս կարելի է գիմել այդ պատմութեան՝ որ կանոնաւոր
կերպով գրի առնուած չէ բայց եթէ Մէհմէտ - Ալիի թա-
գաւորութիւնը՝ Մուրիշգի և Մանսէնի հեղինակութեամբ:

Անարժան պարսաւազիրներ ըստ կամ խեղաթիւ-
րած են զայն, Տաղտիպի ու ապերախտ աշխատանք
մը պիտի ըլլար ստութեանց խառնակոյտի մը մէջէն
ձգմարտութեան քանի մը զանակներ (paillettes) հանել,
կամ ձեռք անցընելը դժուար պաշտօնական վաւերա-
թուղթերէ կենսազրութիւն մը շարունակել: Գահիրէ
բնակած միջոցիս պարտաւորեցայ նուպարի վրայօք
հարցաւորներ ընել թէ՛ բարեկամներու և թէ թշնամի-
ներու, ու նոյնիսկ նուպարի բերնէ լսել խօսքեր՝ որք
կը յայտնեն մարդը ու կարելի կ'ընեն գնահատել պաշ-
տօնեան: Այդ բերանացի տեղեկութիւններէ յառաջ
կուգայ ուրուագիր մ' այնքան ձգմարիտ՝ որքան կարե-
լի եղաւ ինձ յանապ զայն ու մէջտեղ հանել սակաւա-
տող էջերով:

(1) Պօղոս Պէյ Եռսուփեան, այն Զմիւռնացի ազգաւոր
նշանաւոր Հայը՝ որ Ար. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ դիմաց՝ Դա-
հին անի ընդարձակ կայուածը նուիրած է ազգին՝ իր եղ-
բոր Պետրոս Եռսուփի հետ:

(1) Իրական է այս դրուագը՝ ինչպէս գիտենք ընտանե-
կան շրջանակներու մէջ: Պօղոս Պէյ զարմիկ մ' էր նուպարի՝
մօր կողմէ:

Ա.

Ծնունդ եւ դաստիարակութիւն. — Հաւատալիք եւ աւելորդապաշտութիւն. — Սիրիլի մը գուշակութիւն. — Զարգացում ընտանի բանաստեղծեանց միջոցաւ. — Նուապարի նման խօսակցութիւնը. — Հրամարում գինուորական ասպարէզէ:

ՍՏ որում ինքզինքը վախճան տարեկան կը հանէ Նուպար ու երեսէն ալ չերեւար թէ աւելի ըլլայ պէտք է ծնած ըլլայ 1824 ին կամ 1825 ին ⁽¹⁾: Իր ծնունդովայրէն՝ Իզմիրէ՝ պատանի հասակի մէջ Եւրոպայ խրկուեցաւ: Երկար տարիներ Սօրէզի մէջ անցունելէ ետք՝ Ֆրանսական Զուլիցերիոյ մէկ բողոքական դպրոցին մէջ իր ուսմունքն աւարտեց: Լրագրելի մը Նուպարի այս վերջին հանգրուանին տեղ՝ յիշարօրէն չարակամ գիտումով մը ժէզուէթներու վարժարան մը կը գնէ, որպէս թէ ամօթ ըլլար յաճախել վարժարան մ' ուր յաճախած էին Մօրիէր ու Վօլթէն: Ինչպէս Ֆրանսայի այս հոյակապ հանճարները՝ Նուպար չէր կրնար թուաւոր ազգեցութիւն մը կրել Լօջօլայի աշակերտներուն մօտ: Իր հոն քաղելիքը Լատիններէն լաւագոյն հմտութիւն մը միայն կրնար ըլլալ: Զինք բնորոշող ընդդիմադիր ոգիով անտառան պիտի մնար նա այն յետահայեաց վարդապետութիւններուն դէմ՝ զոր պիտի ուզէին իր մաքին մէջ գրոյծել, և հիմակուան ևզածէն ոչ աւելի և ոչ պակաս հաւատացեալ մը պիտի ըլլար: Անդիտակա՞ն (agnostique) մ' է նա, աստուածեալ մը, իւր մասին չկրցայ ճշգրիտ գաղափար մը կազմել, քանզի կը խուսափի աստուածարանական վէճերէ, և սեղանի խօսակցութեանց մէջ բոլորովին մէկ կողմ կը թողու գանձը:

(1) Այս գիրքը գրուած է 1885 ին:

Սակայն քանի մը նշաններէ կը միտիմ կարծել թէ 1848 ի սերունդին տարտամ ու գոլորշուտ միտքի քակահոլութեան մէջ մնացած ըլլայ:

Վիքթօր Զիւլիօ աղիտարեր նշանակութիւն մը կուտար 13 թուանշանին, և ի պահանջել հարկին ճաշը կ'ուշացնէր տասնեւչորսերորդ կոնսական մը գտնելու համար: Մինչև հոն չերթար Նուպար, այլ կը կասկածիմ թէ փոքր չափով աւելորդապաշտութիւն մ' ունէր միշտ ⁽¹⁾:

«Գուշակեցին, կ'ըսէր ինձ 1885 Օգոստոսի մէջ, թէ Դանիէին գլուխը պիտի մնամ տասն և ինն ամիս և հինգ ամիս ալ աւելի: Ըսել է թէ հինգ ամսուան իշխանութիւն ունիմ տակաւին»:

— Գուշակուհիներու կը հաւատա՞ք, հարցուցի:

— Զգիտեմ...: Ինչ որ ալ ըլլայ, եթէ իյնամ ալ՝ պիտի կանգնիմ նորէն, այդ իմ բաղդիս մէջ է կարծեմ:

— Ուրեմն ճակատագրապա՞շտ (fataliste) էք, Փաշա:

— Ինչո՞ւ չըլլամ:

Երբեմն համբերախաղերու (patiences) կը պարսպի՝ տեսնելու համար թէ միտքն եկած գաղափարն իր բաղձանքին համեմատ պիտի իրականանայ: Ու կարծեմ սիրտը քիչ մը կը նեղանար եթէ խաղաքարտերը ժխտական պատասխան տային իրեն:

Սուր յիշողութեան ու արագ յղացումի տէր՝ տասն և հինգ - տասն և վեց տարեկան իր ուսմունքը կ'աւարտէր Եւրոպայի մէջ ֆրանսերէնի և ընդհանուր կերպով դպրութեանց խորունկ հմտութիւն ստացած: Ֆիզիքական ու մաթիմատիքական գիտութեանց գալով՝ հագրապարապած էր անոնցմով, և այդ ճիւղերու մէջ գիտցածը ոչ այնքան գրքերէ է որքան խօսակցութեամբ:

(1) Ընտանեկան շրջանակներու մէջ գիտենք թէ արդարեւ փոքր ինչ աւելորդապաշտ համոզումներ ունէր Նուպար: Ծ. Թ.

ստացուած անդեկոթիւններէ: Նա սովոր էր այցելու-
ներն հարցախորձել իրենց գիտցած բաներուն վրայ և
ընտանի բանախօսութեան մը բերել զանաւոր: Այս կեր-
պով համայնագիտական համութիւն մ'եկաւ համբար-
ուեցաւ իր ուղեղին մէջ, այնպէս որ որ և է նիւթ մը
բացարձակապէս անձանթ չէ իրեն: Աւելցուցէ՛ք ասոր
վրայ վայելչախօս ու կորովի լեզու մը իր զարգօտար-
ներն յայտնելու համար, հատու հեղեղութիւն մը, վաղ-
վաղուկ չէնչոզութիւն (jovialité) մը, հիանալի դիւրու-
թիւն մը՝ ծանրեմ մեղմի, խոժոռեմ գուարճարիկն անց-
նելու, և զարմանալի չպիտի թուի եթէ իրմէ հեռացած
պահուս՝ բացի այն օրերէն ուր տօթը զինք կը ճնշէր
ծանրապէս, «Ի՛նչ թովիչ, հմայիչ մարդ» լսէի ինքնիրեն:

Համոզուած եմ որ Նուպար եթէ դիպուածի բե-
րուծով Ֆրանսա, Անկիլա կամ Իտալիա ծնած ըլլալ՝
պիտի փայլէր՝ երեւելի պիտի հանդիսանար խորհրդարա-
նի մը մէջ, քանզի Նշանաւոր պերճախօսութեամբ մը
օժտած է զինք բնութիւնը: Այդ բաղդը չէ ունեցած
նա, և եզրպատու այս մասին չգանգատիր անշուշտ: Այդ
երկրին համար նոյնպէս դաւալի պիտի ըլլար եթէ իրա-
գործէր այն փափաքը՝ զոր ունեցաւ զպրօցէն ելլելուն
երթալ Ալթէրիա և օտարագրի լեզէոնին մէջ զինուոր
գրուիլ հոն ⁽¹⁾: Այս մասին ըրած զիմուժը մերժուեցաւ,
և Պօլոս զինք եզրպատու կանչեց քաղաքային պաշտօն
տալու համար իրեն:

(1) Ընտանեկան շրջանակներու խալատ անձանթ որը-
ուագ մ'է Նուպարի Ալթերիոյ մէջ գիւտուր գրուելու կամ-
ութիւնը: Գպրօցէն ելլելուն նա իր հայրենիքը վերադարձած
ու սիրահարած էր լաւ ընտանիքէ՝ օրիորդի մը՝ որ բաղդը
չպիտի ունենար ամուսնանալու անոր հետ:

Բ.

Թարգմանչութիւն. — Լեզուագիտութիւն. — Յաւալի Թերի
մը. — Օրինակելի երիտասարդութիւն. — Ամուսնու-
թիւն. — Տիկին Նուպար. — Երջանիկ ամուսնու-
թիւն:

ԱՇԽՈՅԺՈՎ, աւելնով, բարի կամեցողութեամբ
լի եզրպատու կը հասնէր անմօրուս պատանին: Մերունի
Հայը Պօլոս՝ առջի օրէն համակրեցաւ անոր ու գուշակեց
թէ մեծ ապագայ պիտի ունենար: «Թարգմանչական
դիւանը պիտի մտնէ, ըսաւ անոր հայրագործով չեչտով
մը, այլ ամէն բանէ յառաջ աշխատէ՝ տաճկերէն լեզուի
տիրանալու, որ բարձր ապագայ ունենալու անհրա-
ժեշտ պայման է քեզ համար»:

Հայ ընտանիքներու մէջ աշխարհակալներու լեզուն
յայթահարեալ ազդերու լեզուն տեղն անցած է: Հին-
գերորդ դարու դասական լեզուն՝ որով կը գրէր Մով-
սէս Խորենացի, մեռած է Սանսքրիթի կամ Հատինի
նման՝ իր և տին թողով անգրական գաւառաբարբառ
մը՝ որու գործածութիւնը հետզհետէ կը նուազի նոյնիսկ
ընտանի չրջանակներու մէջ: Այդ աղաւաղ լեզուն Օս-
մանցիներու գեղեցիկ արտասանութիւնը թիւերելու կը
ծառայէ միայն ⁽¹⁾:

(1) Մեր աշխարհիկ լեզուն համար կատարելապէս սխալ
կարծիք տուած են հեղինակին՝ որ 1885 ին գրած է այս
գիրքը: Արդէն այդ Թուականէն իր յառաջադէմ Թիւին ունեցած
ու զարգացեալ զործածական գրական լեզու մ'եղած է մեր
աշխարհաբառը՝ որ իր կատարելագործումը գրեթէ գտած է
այսօր խիստ զոհացուցիչ պայմաններու մէջ: Գալով հեղինա-
կին այն խօսքին թէ յաղթեալներու լեզուն տեղի տուած է

Նուպար աշխատեցաւ սրբադրել այդ չհշտը ու այն աստիճան յաջողեցաւ որ անկարելի է բուն Տաճիկէ մը զանազանել զինք։ Սքանչելի լեզուադէտ մ'է նա. ա-մենամաքուր ֆրանսերէն մը կը խօսի, ու իր խօսքի ա-ձեւերը Բարիդեան բոյր մ'ունէր համակ։ Սնկլիական զատ վայելչաբանութեամբ մը կը գործածէ իր անկլիերէ-նը, ու այս պարագան մեծապէս կ'սգնէ իրեն որ անկլիական արդի թեւարկութեան չըջանին՝ հաստատ մնայ իր զիրքին մէջ։ Դիտէ խտալերէն, արդի յունա-րէն, իր լեզուն հայերէն, ու եթէ չեմ սխալիր՝ ըստ բա-ւականի տեղեակ է նաեւ պարսկերէնի։ Այս մասին կ'ը-սէր ինձ օր մը. «Մեծ բանաստեղծ մ'է անշուշտ Վիք-թօր Հիւիօ, այլ անորմէ գեր ի վեր կը դասեմ Շան-նամէի հեղինակ՝ Ֆերտուսին»։ Զգիտեմ թէ պարզ քմա-ցա՞յտք (boutade) մ'էր այս կամ ներքին համոզում։

Իր լեզուադէտութեան մէջ արայերէնը ամենէ վեր-ջին տեղը կը բռնէ, ան ալ սանկ նանկ զիտցուած հա-սարակ արպերենէ մ'անդին չանցնիր։ Գուրանի լեզուն բոլորովին անծանօթ է իրեն, ու այս կը բացատրուի դիւրաւ։ Տաճիկական տիրապետութեան տակ՝ թուրքե-րէնը կառավարական չըջանալներու մէջ կը տիրէր մի-այնակ։ Մէհմէտ - Ալի՝ զոր իբր Արաբացւոց պետու-թեան վերանորոգիչ ճանչցնել ուզեցին, անոնց լեզուէն բառ մ'իսկ չուզեց սորվիլ միտքը պահել։ Տեղական բարբառին խորշումը այնքան մեծ էր՝ որ բարձրադիր Օսմանցի մ'ամօթ պիտի սեպէր զայն սորվիլ ու գոր-ծածել։ Այնպէս պիտի թուէր իրեն որ ստորուկ ու ար-ցած ըլլար։

յաղթողներու լեզուն՝ թեպէտ շատ տեղերու համար ճշմարիտ հին ժամանակները՝ այլ ինչպէս յայտնի է՝ արդէն դադրած էր ճշմարտութիւն ըլլալէ գրքին հեղինակուած թուականին։ Հեղինակին միւս կարծիքն ալ սխալ է. Հայը տաճիկերէն մա-քուր արտասանութիւն ունեցած է միշտ։

Ծ. Թ.

1841 ին ոչ մէկու մտքէն կ'անցնէր թէ Սայիտ՝ եր-րորդ յաջորդը Մէհմէտէտ - Ալիի՝ հակառակ պիտի իյնար թէ՛ Թուրքերու և թէ՛ Զէրքէզներու, և թէ այդ փոխար-քային իշխանութեան ժամանակ արապ լեզուն՝ երկար դարեր վտարուած մնալէ ևտք երկրին պաշտօնական լե-զուն պիտի հանդիսանար։ Այս պատճառով Պօղոս ար-պերէնի ուսումը չյանձնարարեց Նուպարի՝ անօգուտ ու թերեւս վնասակար դատելով զայն. քանզի արքունիքի ու զրանիկներու նախապաշարումը կ'որ անոր դէմ։

Նուպարի համար ցաւալի էր այդ պակասը։ Արպե-րէնի ծանօթութիւնը աւելի ժողովրդական պիտի ընծա-յէր զինք, և անով թերեւս կարենար Արապիկ աղգայ-նական շարժումը մէջտեղ ելած ժամանակ՝ լաւագոյն ուղղութիւն մը տալ անոր ու պահպանել զայն բանա-ւոր սահմաններու մէջ։

«Եգիպտոսը՝ Եգիպտացիներուն» . դատապարտելի բան մը չունէր այդ գաղափարը, ընդհակառակն արդա-րութեան համաձայն էր և է՝ այլ պայմանաւ միայն որ կրօնքը տգիտութեան և մոլեռանդութեան յետաջրջում մը չդարձնէին։

Տասն և վեց տարեկան՝ կառավարութեան թարգ-մանչական դիւանին մէջ մտած՝ Նուպար նշանաւոր ե-ղաւ իր օրինակելի փութաշանութեամբ և կանոնաւոր ուսումնասէր ընթացքով մը որ իսպառ կը տարբերէր մէկ շատ արեւելքցի երիտասարդներու զնացքէն՝ որոնք հայրենի երկրի մոլութիւնները եւրոպական դաստիարա-կութեան մը վրայ կը պատուաստեն։ Նա ինքզինք չտուաւ հեշտութեանց՝ որոնցմով անատակ պիտի դառ-նար կեանքի մէջ աղնիւ ու վեհ նպատակ մը հետապնդելու։

Քառասունչորս տարեկան կ'ամուսնանար երիտասարդ Պօլսուհույ մը հետ՝ հայ բարձր ընտանիքի մ'աղջիկ, ու կ'ըլլար Գէորգ Պէյ Երամեանի փեսան և քեռայրը Ար-րահամ փաշաի՝ ապագայ սիրականը Ապտիւլ - Ազիզի։ Վոսփօրի վրայ այս ազգականութիւնը զանազան պա-րագաներու մէջ Նեղոսի ափանց վրայ օգտակար եղաւ

իրեն։ Աբրահամ Փաշայի միջնորդութեամբ էր որ հաշ-
տուեցաւ՝ գէթ ըստ երեւոյթի՝ Իսմայիլի հետ և երեք
տարի աքսորուած մնալէ ետք այդ արտառոց խորովի
կազմած վերջին դահլիճին մէջ մուտք գտաւ։

Օրիորդ Երաման իր ազնիւ ու վեհանձն բնու-
թեամբ, իր չենշող ու միանգամայն լուրջ «գիտլ պե-
տական մարդու մը կին ըլլալու համար ծնած էր⁽¹⁾։
Ըստ ամենայնի քաջայարմար միութիւն մ'էր այս։
Բաղդի յաջող բերումով մը՝ Նուպար գտաւ իրեն հա-
մար կենաց ընկեր մը՝ որ նոյնացաւ ամուսնոյն հետ՝
անոր վերաբերեալ ամէն դործերու նկատմամբ ամենա-
մեծ հոգածութիւն յայտնելով, և որու միտքը կը բարձրա-
նար անջան՝ քաղաքականութեան ամենէ կնճոտ խըն-
դիրներու։ Զգուշաւոր ձեւով մը ծանրակշիռ հարցերու
մէջ իմաստուն խորհուրդներ կուտար Նուպարի։ Մե-
ծութեան յարակից դառնութեանց մէջ գերիվեր սիրո-
ւորար մ'էր այդ կինը՝ անոր իրաւացի սրտմտութեան
ժամերուն մէջ զայն հանդարտեցնելու սքանչելապէս յա-
ջողակ...

Անվերի տանտիրինը տիպար մ'է նա, որ մէկանց
համարձակութիւն կուտայ ամէն ազգէ ու ամէն տարի-
քէ իր այցելուներուն։ Ամուսնոյն նման շատ լեզունք
գիտէ, ու խօսակցութիւնը երբէք դադար չգտներ անոր
քով։ Կը խօսի զրականութեան վրայ, ու վերտառա-
կան ու երգիծական մանրամասներու մէջ կը փայլի մաս-
նաւորապէս։ Նա սակայն չսիրեր ոտանաւոր և բանաս-
տեղծութիւն, և այս մասին չյարմարիր Փաշային հետ՝
որ օր մը կ'ըսէր ինք. «Առանց քիչ մը բանաստեղծու-
թեան պետական մարդ չըլլար»։

(¹) Ազգականական ջրջանակներու մէջ իր գովելի յատ-
կութիւններով լիապէս գնահատուած էր Տիկին Նուպար Փա-
շայ, այդ պատուական կիներ ու ամուսինը՝ զոր 1864 ին բաղդ
ունեցանք անձնապէս ճանչնալու Բարիգի մէջ՝ ուր Նուպար
Եգիպտոսի հաշուէն կարեւոր բանակցութիւններ կը վարէր
Ֆրանս. կառավարութեան հետ։

Մ. Թ.

Գ.

Իսլամիստ Փաշայի քարտուղար. — Առաջին տեսութիւնս Նու-
պարի հետ. — Երեք պատկերներ մէկի մէջ ամփոփուած. —

Իսլամիստ Փաշայի բնաւորութիւնը. — Նոր Դաւիթը։

1848 ին Նուպար Բարիգ կը գտնուէր իր թարգ-
ման - քարտուղար Մէհմէտ - Ալիի հոշակաւոր սրբուհի
Իսլամիստ Փաշայի՝ որ վերաբուժական գործողութ մը
կրելու համար եկած էր Ֆրանսայի մայրաքաղաքը։

Դիպուածն աշնոյէս բերաւ որ պանդոկին մէջ նշա-
նաւոր մէկ բարեկամիս մօտը նստիմ որ ուշիմ ու ար-
տայաշտիկ դէմքով երիտասարդի մը հետ կը գտնուէր։
Մասնակցեցայ օրուան դէպքերու վրայ իրենց աշխոյժ
և սրախօս զրուցատրութեանց, կը խորհէի թէ ի՞նչ
ազգութեան կրնար վերաբերիլ քաջաշէտ դիմագիծերով
այդ անձանքովը՝ որու արտասանութիւնը Ֆրանսացիի
մ'էր ըստ ամենայնի, և որու ազնիւ ու համարձակ ձե-
ւերը քան մ'ունէին խաղան կամ արեւելեան անու-
շութեանէ։ Տատամսութիւնս զազրեցաւ շուտով երբ բա-
րեկամս իր ընկերին անունը տալով ներկայացուց զմեզ
իրարու։ Այս եղաւ Նուպարի հետ առաջին տեսութիւնս՝
որուն 1873 ին երկրորդ մը պիտի յաջորդէր քսան և
հինգ տարի ետք։ Էֆէնտին փաշա եղած էր։ Թէև տա-
րիքով հասունեցած՝ նա պահած էր սակայն իր հին աշ-
խոյժը։ Շատ զրազած ըլլալուն այցելութիւնս կարճ կա-
պեցի ու քանի մը վայրկեանէն հեռացայ քովէն։

Անկէ դարձեալ տառներով տալի ետք, այսինքն
1885 ին առիթ ունեցայ զինք տեսնելու, քննելու և
ուսումնասիրելու երկար ամիսներ և օրուան ամէն ժա-
մերուն։ Դա՛իթի իր հիւրասէր տան ղոնքը մշտաբայ
էին իմ առջև մանաւանդ իր թղթակից Թաւ լրագրի
որ նախասիրած թերթն էր Տիկին Նուպարի։

Նուպարի կեանքին որոշ շրջաններու երեք պատկերներ կուգան կը ներկայանան իմ առջև՝ այլ վերածուելով մէկի, քանզի միեւնոյն Նուպարն է միշտ զոր բաղդը իր զանազան դարձուածներու մէջ չէ փոփոխած բնաւ։ Իր չարժուածներու պարզութիւնը ուշագրաւ էր միշտ։

Դժնդակ փորձութեանց վիճակեցաւ նա Իպրահիմ փաշայի քով։ Հօրը արտալարդ անգթութիւնը որդւոյն ալ բնաւորութեան հիմը կը կազմէր։ Բոլոր զինք չըջապատողներու մէջէն Նուպար միայն կարողութիւնն ունէր այդ ահարկու բռնաւորը մեղմելու։

Սաւուղի մելամաղձութիւնը փարատելու համար Դաւիթ իր տաւիլը ունէր, իսկ երիտասարդ Հայը ունէր միայն իր խօսուէն լեզուն, այլ քաղաքալիրթեալի մը այդ լեզուն պատկառանք կ'ազդէր ու կը ներգործէր բարբարոսին վրայ՝ անոր ամենէ մոլեղին կատողութեան մէջ անգամ։ Այս բանը չէ ըսած ինձ, այլ կ'ենթադրեմ որ ինքզինքը միշտ ապահով չէր զգար գաղանին վանդակին մէջ։ Այդ գաղանը կրնար ձանձրանալ չարունակ սանձուելէ և յանկարծ բզկտել զինք նուաճողը։ Այդ կատաղին յեղակարծ քմայքով մը սպաննել չտուա՞ւ կոչնական մը՝ զոր քսան տարի սեղանակից ունէր իրեն և որմէ ձանձրոյթ զգաց օր մը սրտնեղ ժամու մը մէջ։ Բանը Դամասկոսի մէջ կը պատահէր։

Նուպար չսիրեր իր երիտասարդ տարիներու տըխրաբարձը յիշատակներուն վրայ խօսիլ։ Յարգալի զարհուրանքով մը կը յիշէ Իպրահիմի անունը, և կարծեմ երախտագիտական զգացում մը կը պահէ անոր մասին չէ թէ միայն զինք խնայելուն համար՝ այլ նաեւ յարատեւ պաշտպանութեամբ զինք բարձի և պատիւներու ճամբուն մէջ դրած ըլլալուն։

Դ.

Ապպասի քով շնորհ գտած. — Պ. Միւրբէյ. — Յաջորդութեամբ օրէնքը փոխելու ըզմանք. — Ապպասի վայրագ բնագոյնները. — Նուպար՝ եփեմէի տիտղոսն ստացած։

ԱՅՈՒՊԱՐ այդ միեւնոյն շնորհ գտաւ Ապպասի քով ալ՝ որու նոյնպէս քարտուղարն եղաւ։ Անկլիոյ ընդհ. հինպատոս Պ. Միւրբէյի բարեկամութիւնը օգնեց նոյն պաշտօնին մէջ նմալուն։ Դիւանադատական այդ ներկայացուցիչը՝ նուրբ ու գրական մտքի տէր և սիրուն խօսող՝ խիստ ուրախ էր եղիպտոսի մէջ այնպիսի տուն մը գտնելուն՝ ուր կրնար հաճել իրիկուններ անցունել, նա մեծ ազդեցութիւն ունէր փոխարքային համար։ Որ կ'ալխատէր իր ուղղագիծ յաջորդներուն համար փոխարքայական ժառանգականութիւն ձեռք բերել Դոնէն, քանզի կը քաջալերէր ու պաշտպան կը հանդիսանար քաղաքական այս փոփոխոյթին՝ որ արեւելեան աւանդութեան թեպէտ հակառակ՝ այլ համաձայն էր եւրոպական գաղափարներու։

Մահմէտական ալխարհի մէջ գերագոյն իշխանութիւնը իրաւամբ կը փոխանցուի գերդաստանին ամենէ տարիքոտ անդամին. խալիֆայութիւնը օրրանի մէջ գոնուող մահուիլը չընդունիր, և իսլամական ամէն վեհապետութիւն խալիֆայութեան վրայ կը ձեւուի։ Ապպաս ձախողեցաւ իր փորձին մէջ՝ զոր յաջողեցուց Իսլամի Ապաիւլ - Ազիզի օրով։ Այդ Սուլթանը թոյլատրեց նորութիւն մը՝ զոր կ'ուզէր ինքն իսկ իր Մուրաա եղբօրը վնասով ի գործ դնել ինպատար իր որդւոյն ետեսուֆի։ Ստիչ յառաջ եկաւ իր անկումը և եղերական վախճանը ⁽¹⁾։

(1) Զգիտներ ի՞նչ աստիճան վաւերականութիւն ունի Ապաիւլ - Ազիզի մահուն այս բացատրութիւնը։ Ծ. Թ.

Նուպար չկրնար մեղադրուիլ Սպալասի և հիւսպատոս Միւրրէյի դիտումներուն իր աջակցութիւնը նուիրելուն: Չէր կարող դէմ կանգնիլ այդ մեքենայութեան որու միջնորդն էր պարտաւորեալ, և եթէ կարենար իսկ՝ չպիտի ընէր հաւանականաբար, քանդի փոխարքայական յաջորդութեան մէջ կարգի փոփոխութիւն մը կ'ընդարձակէր Նգիպտոսի ինքնօրէնութիւնը, կը նուազեցնէր հպատակութիւնը ու միեւնոյն ատեն եւրոպական քաղաքակրթութեան իբրեւ նմանեցում մը կը ներկայանար աչքի: Այս եռակի տեսակետերով Նուպար իր որդեգրած հայրենիքին սիրոյն հպաստաւոր պիտի հանդիսանար կարգադրութեան մ'որ իրմէ սպասուած բոլոր օգուտները չունեցաւ:

Մէկէմէտ - Ալիի թոռը՝ որ իր իպրահիմ հօրեղբոր յաջորդեց, այս վերջինին նման ունէր վայրագ բնադդներ՝ զորս գիտէր սակայն պահել ժողովրդեան աչքէն, թեպէտ ահռելի էին պարզապէս:

Փրանսերէն լեզուի ներութիւնը՝ նորահաստատ զըպրոցի մը բոլոր յանդգնութիւններուն հակառակ՝ ներքին չընէր մեղ պատմել նոյն իսկ կարճատեւութիւն մէջ կատարած ցոփութիւնները: Հելիոկապոլի արժանի իր գիշերային մէկ շուայտանքին մէջ՝ իշխանութեանը հինգերորդ տարին հինգ վայելչազգեստ երիտասարդներ զինք խնդդեցին իր հօրաքոյրին զրդանօք՝ որ ամուսնացած էր սոսկայիշատակ Տէֆթէրտարին հետ, և ինք արդէն թէ՛ Մեսային մ'էր և թէ՛ Մարկըրիթ տը Պուրիօյն: Չանազան պատճառներու կը վերագրեն Մէկէմէտ - Ալիի այդ աղջկան ուսերիմ թշնամութիւնը Սպալասի դէմ, թշնամութիւն՝ որու հետեւանք եղաւ պժգալի չարչարանքներով կատարուած այդ սպանութիւնը՝ այդ հրէշ կիսնէն երեւակայուած ու թելադրուած ինչպէս կը հաստատեն:

Նուպար անձնապէս պատճառ չունեցաւ դանդառելու Սպալասէ՝ որ հփեկնի տիտղոսը շնորհեց անոր, տիտղոս պատուոյ՝ որ դպրութեանց և գիտութեանց մշակոյթ կը յայտնէ, և զոր տարրեր նշանակութեամբ մը կը կրէ Օսմանեան դահաժառանգ իշխանը: Էփեկնի տնտէր այդ պարագայի մէջ յատուկ ու մասնաւոր կատարութիւն մը կ'առնէ:

Ե.

Թէլ - էլ - Պարուծի արկածը. — Առաջին փոխադուծիւն Եւրոպայէ. — Սուէզի ջրանցքը. — Տեսութիւններ այդ մասին:

ԲՐԵՍՈՒՆ տարեկան էր Նուպար երբ աթոռ բարձրացաւ Սայիտ՝ որ ժաւանակ մը իբր մասնաւոր քարտուղար պահեց զինք և պէյութեան տիտղոսով կարգեց ընդհանուր տնօրէն երկաթուղիներու: Այդ պաշտօնին վրայ դռնուած ատեն տեղի ունեցաւ Թէլ-էլ-Պարուծի սոսկալի պատահարը՝ որու զոհ գնաց իպրահիմի անդրանիկ որդին իշխան Ահմէտ՝ տարիքի հաշուով սահմանուած յաջորդը Սայիտի:

Արեւելքի մէջ ոչ մէկ բան կը վերագրուի դիպուածի՝ որ սակայն ա՛յնքան մեծ դեր մը կը կատարէ մարդկային կեանքի մէջ: Ըստ որում Իսմայիլ՝ որ ուղեկից մը պիտի ըլլար իր անդրանիկ եղբոր Ահմէտի՝ ճամբայ չէր ելած անոր հետ ու Ահմէտի մահուամբ Նգիպտոսի կառավարութիւնն իրեն կը վիճակէր երէցութեան օրէնքով, ժողովրդեան մէջ ա՛յնպէս տարածանութեամբ թէ ինք նիւթած ըլլայ այս սոսկալի դաւը իր փառասիրութեանը մէկ խոչընդոտը մէջտեղէ վերցնելու համար:

1862 ին Նուպար Եւրոպա խրկուեցաւ Նգիպտական ոռոգման փոխադուծիւնը կնքելու և ֆրանսական առաջարկը նախագահեց անկլիականին: Նոյնիսկ Փրանսայի մէջ ըսողներ եղան որ Նուպար այդ ընտրութիւնն ըրած էր Բարիդի կաշառքը Լոնտոնայի կաշառքէն աւելի խոշոր ըլլալուն: Իսկ եթէ անկլիական առաջարկը նախամեծար համարէր՝ զրպարտութեան տաքաղը միայն պիտի փոխուէր: Այդ սխաղեմական չարակամութեամբ անա կը պատմուին Նուպարին բոլոր արարքը, և իր թշնամիները ներկայացուցած են զայն իբր սոսկալի անիրաւ մէկը:

Պարսաւագիրներու հաստատածին համեմատ անոր ամենամեծ անիրաւութիւններէ մին Սուէզի ջրանցքի բացման ծրագրին նպատաւոր չըլլալն էր:

Միջերկրական և Կարմիր ծովերուն միացումը իբր հիանալի գործ մը կը ներկայանայ անշուշտ պատմութեան մէջ, այլ եզրպտական տեսակէտով դիտուելով՝ կրնար փաստակար երեւալ այդ երկրին կենսական շահերուն:

Այդպէս ահա կը դատէր զայն Մէհէմէտ - Ալի՝ 1834 ին մերժելով Սուէզի ջրանցքը բանալու անկիական առաջարկը, այն վախով՝ որ Աղեքսանդրիա թերեւս կորսնցնէ իր կարեւորութիւնը, և փարաւորներու երկիրը ասպարէզ դառնայ եւրոպական ազգերու նախանձընդդէմ պայքարին՝ Սուէզի ջրանցքին տէր ըլլալու համար:

Կարելի է թէ Բալմերսդըն նախանձելով որ մի գուցէ Ֆրանսան Հնդկաստանի ճամբուն տէր դառնայ՝ Սթիֆէնսըն անկիացի ճարտարադէտին ներշնչած ըլլայ այդ խմաստով կարծիք մը, այլ այդ կարծիքը կը պաշտպանէր նոյնիսկ Պ. տը Մուռօ Ֆրանսացի ճարտարագէտը, ինչպէս ըսած է նոյնիսկ այս գրքի հեղինակին...

Եթէ Նուպար՝ Մէհէմէտ - Ալիի դպրոցին մէջ իր վարժուդասն առած՝ հաղորդ ու մասնակից եղաւ անոր կասկածներուն, եթէ աւելի ետք գործին զուլա ելլելու հնարաւորութեան մասին ձեռնհաս անձնաւորութեանց տարակոյնները մէջտեղ հանեց, սա՛ ստույգ է թէ որ և է կերպով արգելք չեղաւ անոր իրագործման. այս մասին փոխարքայի մտքին տատանումներուն հետեւեցաւ միայն, ինչպէս որ իր պարտքն այլ էր այդ ընթացքը բռնել: Այլ Պ. տը Լեսեփս կ'ըզարէր ամէն անգամ՝ որ մեծ խանդավառութիւն չէր յայտնուեր Սուէզի ծրագրի մասին՝ զոր կը հետապնդէր ծայրայեղ եռանդով: Ատկէ՛ ահա Սայիտի իշխանութեան ժամանակ եզրպտոսի մէջ ամենէ նշանաւոր հանդիսացած այդ երկու անձնաւորութեանց միջև յառաջ եկած բրտութիւնը, ինչպէս նաև գլխաւոր աղբիւրը Նուպարի եղած միզադրանքին որ իբր թէ թշնամի եղած ըլլայ Սուէզի ջրանցքին բացման հետ նոյնացած Ֆրանսայի, թեպէտ այդ ջրանցքը Ֆրանսայէ տատանապատիկ աւելի Անկլիոյ պիտի ըլլար նպատաւոր:

2.

Ինչո՞ւ Սայիտ չէր սիրեր ոչ Նուպարը եւ ոչ Լեսեփսը. — Իշխանին բնաւորութիւնը. — Իր վայրագութիւններով մէկտեղ մարդասէր. — Ֆելլաճներու վիճակի բարւոքում. — Մահ Սայիտի:

ԱՅԻՏ ներքնապէս չէր սիրեր ոչ Լեսեփսը և ոչ Նուպարը, անոնց ազդեցութիւնը կը կրէր միայն: Լեսեփս՝ այդ մեծ Ֆրանսացին՝ անոր աչքին փուշ էր իր վայելած անհուն ժողովրդականութեամբ՝ որ երկրորդ աստիճանի կիջեցնէր դինք՝ եզրպտոսի փոխարքայն ըլլալով հանդերձ: Հոյակապ Հայը կը ծանրանար իր վրայ իր ոչնչութիւնը ջախջախող գերիվեր խելքով մը, և այդ պարագան վերպած չէր ուշիմ պաշտօնեային սուր տեսութեան: Օր մը պալատ գացած առենը ձիերը կը կատողին, կառապանը վար կը գլորի իր նստարանէն, կառքը կը թաւալի, և ինքը ամենաթեթեւ ճմուռններով կը պրծի:

«Աստուած ի՛նչ մեծ չնոր՝ ըրաւ մեզի, որ զձեզ ողջ առողջ կը տեսնենք», ըսաւ պալատական մը:

— Ամէնքը գոհ եղած չեն, պատասխանեց Նուպար. կը ճանչնամ մէկը որ պիտի նախընտրէր որ ես կառապանի տեղը ըլլայի՝ եթէ այս վերջինը պիտի մեռնի առած վէրքերէն:

Հաճելի ըլլալու համար Սայիտի՝ որ կեանքն առ ոչինչ գրող ապրող մ'էր անհող ու անփոյթ, միշտ զուարթ զէմք պէտք էր ցուցնել, զուարճալի խօսքեր գտնել, խնդացնել, չէն ուշող պատմութիւններ պատմել, ու սմքած կամ հիւանդ ժամանակը ծաղրածութիւններով աչխոյժ՝ ողբերգութիւն տալ անոր:

Սայիտ այն միջախալային մէջ՝ ուր ապրեցաւ, մանկութենէն ուսաւ ֆրանսերէնը, քաղաքակրթեալի ձեւեր առաւ, բարեսիրտ, մարդասէր, վեհանձն երեւցաւ

ստէպ: Սակայն միեւնոյն ժամանակ մոլեգին ժամեր ունէր և բարբարոս բնազդներ, թեպէտ ատով մէկտեղ Մէհէմէտ - Ալի յաջորդներուն մէջէն ամենէ մարդասէրն ըլլար: Ինք միայն կարեկցութիւն ցոյց տուաւ Ֆէլլահներու մասին և աշխատեցաւ փոքր ի չատէ բարւոքել անոնց վիճակը: Տուրքերը պակսեցուց և տարապարհակի (corvée) չարաչար գեղծումներ չըրաւ, ի բաց առեալ ան պարագան՝ ուր քսան հազար զիւղացիներ՝ այլ, կլին, աղայ ու ձերուկի՝ Սուէզի ջրանցքին աշխատութեանց գործածեց առանց ամենափոքր վճարքի: Իր իշխանութեան ժամանակ զօրածոյովը այնքան խստութեամբ չէր կատարուէր, և բանակին նուազումը հարկատու ժողովրդեան համար մեծ բարիք մ' եղաւ: Տաճկերէնի տեղ արաբները գործածելով իբր պաշտօնական լեզու ու եզրպտացիները ամենաբարձր պաշտօններու մէջ հաստատելով՝ որոնք մինչև այն ատեն Տաճկաց և Լեւոսպայցոց յատկացած էին միայն, բուն իր երկրին մէջ նուազագուծ ժողովուրդ մ' ազատեց, վեր բարձրացուց գէձութիւնէ:

Սայիտի մահունէ քիչ ժամանակ ետք Գահիրէ բընակելու առթիւ Եգիպտոսը պտրտեցայ: Թէ՛ քաղաքներու և թէ՛ գիւղերու մէջ աշխատաւորներու երեւոյթը ալ հիմայ չունէր տխրութեան կամ յուսահատութեան տն մտալ արտայայտութիւնը՝ որ սրտի ճմլում պատճառած էր ինձ Մէհէմէտ - Ալի ժամանակները՝ երբ վերանորոգիչ փաշային տարփողեալ նորակարգութեանց մէջ թատերական դարդանկար մը՝ ստրկութեան կատարելագործեալ ձև մը միայն կը տեսնէր Քոպտէն⁽¹⁾։ Մեծանուն տնտեսագէտին համար յառաջդիմութեան նպատակէն վրիպիլ էր գնել զայն ժողովրդեան

(1) Անկլիացի հուշակաւոր տնտեսագէտ որ գիւղական մեծամեծ կալուածատէրերու վրայ յաղթանակ կալ գնելով ապահովեց ազատ փոխանակութեան զաղափարները Անկլիոյ մէջ:

թշուառութիւնը աւելցնելով, քանզի յառաջդիմութիւնն ըստ ինքեան ուրիշ բան չէ բաց կթէ ամբողջին հետզհետէ աւելի հեշտ մասնակցութիւնը՝ ընկերական բարութեան: Այլ ճամարտութիւնը ահա անուանի փաշային առջև դրաւ, և նա շատացաւ ծիծաղով պատասխանելով թէ Քոպտէնի աղքատ կարծած Ֆէլլահները հողին տակ կը թաղեն իրենց ոսկիները: Եւ ալ ոսկիները՝ որք վարայի կը վերածուէին ստէպ, միւսիւրնէրէ ամէն տեսակ հարստահարութեամբ ու խոշտանգանքներով կը խլուէին չարունակ:

Բռնաւորական այս դրութիւնը փոքր ինչ թուացաւ Սայիտի շնորհիւ՝ որ վեհապետի մը պարտականութիւններն իր հօրմէն աւելի կը հասկնար, այլ ծոյլ, անհուկ և յարափոփոխ՝ բարի շաւիղին մէջ չէր գիտեր յաբատեւել: Իր սովորական շուայտութիւնները մտքի երկարատեւ ձգտման մ' անկարող կը դարձնէին ինք, ի գո՛ւր կ'աշխատէր նուազար ընչազուրկ դասին վիճակի բարւոքումը հաստատական շարունակութեամբ մը ձեռք առնել: Իշխանը մտիկ կ'ընէր, կը հաւնէր անոր բսածները, այլ ետքը յանկարծ փախուստ կուտար ամէն մտածումէ: Սայիտ միւսաւ 43 տարեկան՝ պրահմի ունեցած միեւնոյն հիւանդութեան զոհ:

Է.

Է. գլուխը ամբողջովին կը ջնջենք իբրեւ նուպարի անծին ու անոր վարած քաղաքականութեան հետ նոյն իսկ անուղղակի վերաբերութիւն չունեցող:

Ը.

Նուպարի արդարասէր ոգին. — Դատաստանական բարենորոգում. — Թէ ի՞նչ են զիջոյթները. — Սմբարտաւանութիւն հիւպատոսներու. — Առաջին գաղափար բարենորոգման. — Նուպար կը գտնէ անոր բանաձեւը. — Ամէն տեսակ խոչընդոտներ եւ յապաղումներ. — Ուն տարուան յարատեւութիւն՝ բաղդատելի Քանինկէ, Քօպտէնէ կամ Պիզմարքէ ցոյց տրուած յարատեւութեան հետ:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ զգացումը Նուպարը նշանաւոր կը հանդիսացնէ ժամանակակից պետական մարդերու մէջ: Ի՞ր բոլոր մտածումները, իր բոլոր արարքը նուիրած է այդ զգացումին՝ որ Պիզմարքի վրայ կը պակսէր իսպառ, և եզիպտացի դիւանագէտին սքանչելի գերազանցութեան աղբիւրն ալ այդ է՝ իհա. գլխաւորապէս այդ պատճառաւ ապականեալ միջնաւայրի մը մէջ նա նշաւակ եղած է ամենաբուռն յարձակումներու, նենգապատիր զրպարտութիւններու և անվերջ առեւտրութիւններու: Եւ սակայն անդադրում խոչընդոտներու մէջէն քալեց նա անվահեր դէպ ի արդարութիւն՝ զոր վերջ ի վերջոյ ներմուծեց Դատաստանական Բարենորոգման մէջ, իր վարչութեան ամենամեծ յիշատակարանը՝ որ կը մատնանչէ դինք եզիպտոսի ու մարդկութեան երախտապիտութեանը:

Փաշայ և Սրտաքին գործոց պաշտօնեայ կարգուած Նուպարի չէր բաւեր իսմայիլը համոզել իր խորհուրդներուն՝ այդ պոռոտաբան սնապարծին աչաց առջև շողացնելով Յուստիանոսի մը կամ Սիւլէյմանի մը փառքը՝ պարզ ստորագրութիւն մը դնելով միայն. չէր բաւեր էլ - Ազլարի Մզկիթը⁽¹⁾ զինաթափ ընելը՝ համոզելով

(1) Աստուածաբանութեան հռչակաւոր դպրոց Գահիրէի մէջ, Սորպօնը եզիպտոսի:

զայն որ մահմէտականներու համար միջազգային իրաւասութիւն մը նախընտրելի էր քան Եւրոպական թեւարկութեանց յարատեւ պայքարները: Հարկ էր և ամենէն զժուարինն էր այս, իրենց մէջ համաձայնութեան բերել օտար հիւպատոսները՝ որք այնքան խստապահանջ էին զիջոյթներու (capitulations) մասին՝ որոնց ոյժն ու տարողութիւնը ըստ կամս կը չափազանցէին:

Եթէ այդ զիջոյթներու ծագումին ելլենք՝ կը տեսնենք որ Եւրոպացւոց համար ինքնօրէնութիւն մը միայն կը տրամադրէին՝ նման այն առանձնաշնորհներու՝ զոր Թուրքիոյ մէջ կը վայելէին Յոյներ, Հայեր, Հրէաներ և Խալիքներ, իսկ Եւրոպացիք՝ իրենց հիւպատոսներու իշխանութեան տակ: Այդ բանը ահա Ֆրանսուա Ա. առեւտրական դաշնագրի հետ ձեռք բերաւ Սիւլէյման - էլ - Դանտենիէն:

Զիջոյթներու բոլոր կարեւորութիւնը կ'ամփոփուի այն յօդուածին մէջ՝ որ Եւրոպացիները գերծ կ'ընէ տեղական տտեաններէն՝ երբ մէջերնին վէճ մ'ունենան. Այդ առեւտրութիւնը կը դադրի երբ մահմէտական մը մտնէ բանին մէջ, պարագայ՝ ուր Շէրիաթի օրէնքը կ'իշխէ բացարձակապէս: Իսպէս մահմէտական կնոջ մը հետ շնութեան պարագային՝ Ֆրանսացի մը կամ Անկլիացի մը տեղացի քրիստոնեայի մը նման պարկի մը մէջ դրուելով վոսփորի կամ Նեղոսի մէջ կը նետուէր: Եթէ ամուսնոյն ներքին չմտնէր բանին մէջ՝ յանցաւորը և է պաշտպանութեամբ չէր կրնար աղատիլ այդ պատիժէն:

Այսպէս ուրեմն Եւրոպացւոց ազատութիւնները խիստ սահմանափակ էին մինչև դարուս սկիզբները⁽¹⁾: Միջնաքաղաքի մը մէջ փակուած արեւուն մարը մըտնելէ մինչև երկրորդ օրը ծագելը՝ չէին կարող դուրս ելլել, որպէս թէ արգելքի տակ ըլլալով բոլոր գիշերը:

(1) Արդէն գիտեն ընթերցողք թէ սոյն հատորը յօրինուած է 1885 ին:

Մէհէմմէտ - Ալի վերցուց այդ անտեղի բանտարկութիւնը:

Այն ժամանակները կարգ մ'անախորժութիւններու և նուաստութիւններու ենթակայ էին Եւրոպացիք: Իմ մասին՝ 1837 ին՝ մաղ մնաց որ չարաչար վերաւորուէի Գահիրէի խուժանէն՝ սա յանցանքին պատճառաւ որ Մեքքէ երթալու համար կարաւանին ճամբայ ելած ժամուն Եւրոպական տարազով երևցած էի: Բարեբաղդաբար պահակատուն մը կը գտնուէր այնտեղ՝ ուր ապաստանեցայ կռնակիս գաւազանի բռնուն հարուածի մ'ազդարարութիւնն ընդունելէ ետք: Կանանչ գոյնը մարգարէի յաջորդներու և չէս երու վերապահուած էր: Ռուս հիւպատոսական գործակալ մը անարգունեցաւ Պաղեստինի մէջ կանաչագոյն վիստակով (veston) մը դուրս ելած ըլլալուն համար:

Ահա ո՞րք էին գործերն հին ժամանակ: Սուլթան Մահմուտի և Մէհէմմէտ - Ալիի ձեռքով կատարուած բարուց փոփոխումը միայն յառաջ բերաւ թոլտուութեան (tolérance) ոգին, թոլտուութիւն՝ որ զիջոյթներու համեմատ Յիսուսի կրօնական պաշտամունքէն՝ զոր մահմէտականութիւնը յարգած է միշտ, անդին չէր անցներ:

Զիջոյթներու բացորոշ կերպիւ հաստատածը հիւպատոսներու իրաւասութիւնն է իրենց սղգայնոց վրայ՝ որոնց դատաւորները ճանչցուած էին թէ՛ ըստ քաղաքայինի և թէ՛ ըստ ոճրականի: Իրենց առանձնաշնորհներուն անակնկալ ընդարձակում մը տալով է որ հիւպատոսները յաջողած են այս մասնապայմանին մէջ առնուլ մամուլն ալ՝ որպէս թէ մահմէտական կրօնը կառավարութիւն մը՝ այսինքն երկրին բուն իսկ կառավարութիւնը մասնակցութիւն չունենար բանին մէջ:

Զիջոյթները արդարութեան պաշտօնականներուն կ'արգիլեն առանց պէսի բռնի մտնել Ֆրանսացիի մը տունը: Հիւպատոսները գործնականին մէջ առանց պէսի խօսքը կը ջնջին կամ իրենց քմայրէն կախակալ կ'ընեն

այդ պէտքը: Իբր բացարձակ իշխաններ կը վարուին անոնք, և անոնցմէ ոմանց ամբարտաւանութիւնը ամէն երեւակայելի սահմանները կ'անցնի:

Խրիմու պատերազմէն ետք Բարիզի դեսպանաժողովը իր ուշադրութիւնը դարձուց հիւպատոսական իրաւասութեանց պայքարէն յառաջ եկած յարաճուն անիշխանութեան վրայ՝ որով ոճրագործք գալթակոթէն անպատիւ կը մնան ստէպ: Սակայն Ալի Փաշայի յայտնած փափաքները յանուն Թուրքիոյ և իր հպատակ տէրութեանց, ինչպէս նաեւ Բլարէնտընի, Պուրքընէյի ու մանաւանդ Դափուրի յայտնած փափաքները յանուն Եւրոպիոյ, երկար ժամանակներ ստպողիւն մնացին: Արեւելեան անխուժութիւնը կարծես կը հաղորդուի Արեւմտեաններու ալ երբ Վստիօրի կամ Նեզոսի ափանց վրայ գործունէութիւն ցուցնելու պարագան կը ներկայանայ:

Նեզոսի ափունքներէն ծայր տուաւ կորույթի նախաձեռնութիւնը: Նուսար Փաշայ միշտ այնպէս խորհած էր թէ առանց խառն ու անկայն պատարաններու ամէն նիւթական ու բարոյական յառաջդիմութիւն անհնար էր եղիպտոսի մէջ:

Իր մտքին ներկայացած առաջին դադափարն եղաւ ի մի ձուլել տեղական ատեանները և հիւպատոսական տաան և եօթ ատեանները՝ թէ՛ տեղացիներու և թէ՛ օտարականներու համար միեւնոյն օրէնքը կիրարկելով՝ ինչ որ հաւասարապէս օգտակար պիտի ըլլար երկու կողմին համար ալ:

Այս նպատակով 1867 ին ծանօթագիր մ' ուղղեց Իսմայիլի՝ որ հաղորդեց զայն տէրութեանց Պալտոյ դեսպաններուն: Խիստ գեղեցիկ խմբագրուած կոչի մը մէջ՝ ապացուցուց նա թէ հիւպատոսական արարքը չեն բըխիր զիջոյթներէ ալ յաւէտ կամ նուազ զեղծական անցեալներէ, և թէ հակառակ են նոյն իսկ զիջոյթներու թէ՛ տառին ու թէ ոգւոյն: Դարմանը կրնար ըլլալ մի-

այն բացարձակ բաժանումը արդարութեան ու վարչութեան՝ մեկնակէտ ունենալով սա՝ սկզբունքը թէ՛ արդարութիւնը կը բխի կառավարութենէն, այլ կախակէտն է՝

Այդ առաջը գործնականի վերածելու համար խառն դատաւարութիւն մը կ'առաջարկէ՝ նախագատ դատաւարաններէ ու բողոքոյ ատեանէ՝ մը բաղկացած :

Այդ ծրագիրը քննելու համար Ֆրանսայի մէջ կը կարգուի յանձնախումբ մ'որ անխտահալութեամբ կ'ընդունի զայն՝ ճանչնալով թեպէտ իրականութիւնը նշանակուած անպատեհութիւններուն, — որքան տարբեր ազդեցութեամբ դատախազներ՝ այնքան ալ դատեր, ժամանակի կորուստ, վճիռներու գործադրութեան դժուարութիւն, դատաստանի կամ իրաւունքի զլացում, զսպումի ցաւալի պակասութիւն եղեռնականի մէջ, եւն. եւն. : Յանձնախումբը կը ճանչնայ այս ամէնը, այլ կը մերժէ ծրագիրն այն պատճառով որ բացարձակ միապետ մ'է փոխարքան և կառավարական այսպիսի ձեւի մը տակ օրէնքներու գոհացուցիչ կիրարկութիւն մը յուսալ կարելի չէ :

Նուպար անցնելով վճատելու այս առաջին ձախողութեան՝ կը պնդէ որ ընդդիմաբանական քննութիւն մը կատարուի : Նոր յանձնախումբ մը կը գումարուի Գաւիթի մէջ՝ Ֆրանսայի, Անկիոյ, Աւստրիոյ, Հիւսիսային Գերմանիոյ, Իտալիոյ և Միացեալ Նահանգներու հիւպատոսներէն կազմուած : Յառաջ բերուած առարկութիւնները կը քանդուին Նուպարի սեղմ՝ արտաբանութեան առջև, և հիւպատոսները բարենորոգման մ'անհրաժեշտ կարեւորութիւնը կ'ընդունին :

Նրկար բանախցութիւններէ ետք կարգադրութեան մը հիմնուն վրայ համաձայնութիւն կը գոյային, այլ հետեւեալ երկու հորդումները կ'ընեն .

1. — Մինչև ո՞ր պիտի հասնի բարեկարգութիւնը :

2. — Ի՞նչ երաշխաւորութիւններ պիտի մնան տէրութեանց :

Եզիպտական կառավարութիւնը կը պատասխանէ Նուպարի բերնով .

1. — Տասն և եօթ հիւպատոսական իրաւասութիւններուն տեղ միօրինակ օրէնքներով դատող ատեան մը պիտի կազմուի՝ որու կցորդ պիտի ըլլան զանազան ազգութեանց պատկանեալ անհատներ :

2. — Իւրաքանչիւր հիւպատոսարան իր առանձին իրաւասութիւնը պիտի պահէ ամէն անգամ որ իր ազգայիններէն գործուած յանցանքի մը կամ ոճիրի մը պարագան ներկայանայ, կամ դատ մը պատահի իրենց միջև :

Այս կերպով զիջումները անվթար պիտի մնան, խառն վէճերու դատաւարութիւնը պարզելու համար մէկ գատարան միայն պիտի գտնուի ի մեծ առաւելութիւններուն չահակիցներու :

Եզիպտական ծրագիրը բարենորոգման պէտք ունէր թէ՛ եղեռնականին և թէ՛ քաղաքականին մէջ : Ներսպական յանձնախումբին մէջ Աւստրիոյ հիւպատոսը, կարծիք յայտնեց թէ առաջին բարենորոգումը երկրորդէն աւելի փափաքելի էր : Միացեալ Նահանգներու հիւպատոսը պնդեց թէ մա՛նաւանդ պատժականի մէջ կարեւոր էր իրաւասութեանց միացումը : Իտալիոյ հիւպատոսը յայտարարեց թէ ստիկանութեան գործողութիւնը անազգեցիկ կը մնայ հիւպատոսարաններու պատճառաւ : Բոլոր այս փաստերու հակառակ յանձնախումբը եղեռնականին մէջ դատաստանական բարենորոգումը մերժեց և քաղաքայինին մէջ ընդունեց միայն : Որոշեց որ նոր դատարաններու գործի սկսելուն հետ մէկտեղ նոր օրինագրութիւն (codification) մը պէտք է մէջտեղ ելլէ :

Քաղաքային Օրինագիրք, առեւտրական Օրինագիրք, պատժական Օրինագիրք ամէնքն ալ խառըրուեցան լիցյան չուտով՝ Նուպարի հովանաւորութեան տակ : Նա գլխաւորաբար ներշնչուեցաւ ֆրանսական գաղափարներէ՝ զորս քաղած էր իր ստացած

դաստիարակութենէ ինչպէս նաեւ իր ազատամիտ ձեռնարկներէն :

Եգիպտական պատժական օրինագիրքը նշանաւոր կը հանդիսանայ իր չափազանց մարդասիրութեամբ : Սպանութեան մը համար մահու պատիժը այն ատեն միայն կը վճռուի՝ երբ տեսնողի մը վկայութիւնը կայ մէջտեղ, ու այդ պարագային մէջ անգամ մշտնջենաւոր տաժանակրութեան մը կը փոխուի՝ եթէ ութ օր ունան միջոցի մէջ խտրութիւն չէ տուած վճիռին : Էստեթիկներ իր հետ կը բերէ շնորհում : Սպանեալի ծնողք անյիշաչար միջամտութեամբ կրնան եղեռնագործին կենաց շնորհումը ձեռք բերել :

Գահիրէի խորհրդակցական յանձնախումբին ծրագիրը մանրակրկիտ քննութեան մ'ենթարկուեցաւ Բարիգի մէջ՝ ուր Նուպար իր համոզիկը փաստերութիւնը բերաւ անձամբ : Վերջապէս եգիպտական այդ ծրագիրը Էմիլ Օլիվիէի վարչապետութեան ժամանակ սրբազրութիւններով ու վերապահումներով ընդունուած՝ գործադրութեան պիտի դրուէր՝ երբ վրայ եկաւ 1870 ի Ֆրանքո - Գերման զժրագր պատերազմը՝ որ վերջնական բանակցութիւններն առկախ թողուց :

1872 ին դիւանագիտական պատուիրակութիւն մը նորէն ձեռք առաւ ծրագրին քննութիւնը : Հոն Նուպար բռնուն ընդգիծութենէ մ'ետք յաջողեցաւ ընդունել տալ իր Օրինագիրքի մասնական կիրարկումը ի մասին այն յանցանքներու ու ոճիրներու՝ որք պիտի գործուէին ատենակալներու դէմ՝ իրենց պաշտօնաւարութեան միջոցին և դատավճիռներու գործադրութեան դէմ : Բարեկարգումը առանց այդ ամենակարեւոր պայմանի պիտի կորսնցնէր իր բոլոր ոյժն ու ազդեցութիւնը : Աւելի լաւ կը լլար բան մը չընել այս ճշմարտութեան ամենէ հեռու զանուղներն խօյ համոզուեցան ի վերջոյ :

Անկիոյ, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ վաւերացումէ ետք՝ Ֆրանսան ալ շնորհեց իր հաւանութիւնը

1875 Դեկտեմբերի 17 ի Ազգային ժողովի նիստին մէջ :

Այսպէս ութ տարիներու վիճարանութիւններ պետք եղան ընդունելու համար բարենորոգում մը որ պիտի ընդունուէր մէկանց եթէ ազդութեանց մէջ եղբայրակցութիւնը գծուէր ստեղծութեանց ու մորոս նախանձութեանց յարկի ու հանդիսանար : Այդ ութ տարիներու մէջ անգուլ գործունէութիւն մը ցուցուց Նուպար : Կը մերժուէր ու նորէն դիմումներ կ'ընէր : Նա չէր գիտեր վնասիլ ամէն վայրկեան մէջտեղ ելած խոչընդոտներէ : Յաւելտ անխոնջ՝ կը հերքէր ու կը հերքէր անդադար հարիւր անգամ կրկնուած միեւնոյն պատիր առարկութիւնները, բիւզանդեան միեւնոյն սովետութիւնները : Նա պիտի մաքաւէր ազդեցիկ դիւանագէտներու չկամութեան դէմ, Դրան քննադատութիւնը պիտի թօթափէր, ինքզինք պետի պահպանէր խախտական սրբապատի ամէն տեսակ մեքենայութիւններու դէմ՝ որք կրնային՝ զինք տապալելով՝ ոչնչացնել իր մեծ գործն ալ : Այս բանն ունէր կը բաւէր Նուպար : Ո՛չ Բանինի կաթոլիկներու ազատագրումը յաջողցնելու համար, ոչ Բոստէն արմատիքներու օրէնքին վերակոչին համար, ոչ Պիզմարք Գերմանական միութիւնը հիմնելու համար ցոյց տուած են այնքան եռանդ ու յարատեւութիւն՝ որչափ Նուպար՝ Եգիպտոսի տալու համար արդի քաղաքակրթութեան համաձայն արդարութիւն մը :

Եւ եթէ ի նկատ առնուի թէ հասարակաց կարծիքը կը մղէր, կը զրդէր, կը սրաչապանէր միւս բարենորոգիչները, մինչդեռ Նուպար կը գործէր այնպիսի երկրի մը մէջ՝ ուր հասարակաց կարծիքը գոյութիւն չուէր կամ քնացած է, դիւրին պիտի ըլլայ համոզուել թէ նա յաջողեցաւ զուլս հանել՝ աւելի սեղմ պայմաններու մէջ՝ այնպիսի ձեռնարկ մ'որ աւելի ցից ու աւելի զբոսարին էր քան իր ժամանակակից հոչականուն ախոյ-հաններունը :

Դատաստանական կազմակերպութիւն. — Նոր օրինակներ. —
Երկրներանգ այլ ազդեցիկ դատաւորութիւն. — Հեղինակ-
կին գնահատութիւնը իր գործին վրայ:

ՊՍՍՍՍՍՆԱԿԱՆ կազմակերպութիւնը երեք նա-
խադատ ատեաններ հաստատեց. մէկը՝ Աղեքսանդրիոյ
մէջ, մէկը՝ Գահիրէի, իսկ միւսը՝ Մանսուրայի մէջ:
Անոնցմէ մէկն մին եօթ դատաւորներէ բաղկացած է,
չորսը օտարազգի, երեքը տեղացի: Ատէ՛ զատ Աղեք-
սանդրիա Վերաքննիչ ատեան մ' ունի տասնեմէկ դա-
տաւորներով, եօթը օտարազգի, չորսը տեղացի: Տեղա-
ցի ըսելով կը հասկցուի բոլոր Եգիպտացի հպատակները,
ինչ որ ալ ըլլայ իրենց ծագումը կամ հաւատալիքը:
Եգիպտացիներ իրաւունք ունի անշուշտ տարաշխարհիկ
տարրին տրուած լայն բաժինէն գանգատելու, ալ Ե-
րուսայի կղած զիջողութիւն մ' է անոր վաւերացործու-
մը ձեռք բերելու համար:

Նախադատ ատեանները կը քննեն թէ՛ քաղաքային
և թէ՛ առեւտրական բոլոր վէճերը տեղացիներու, օ-
տարազգիներու՝ և զանազան ազգութեանց պատկանող
օտարազգիներու՝ իրենց միջև: Ինչպէս նաև ընչական և
կալուածական բոլոր դատերը միեւնոյն ազգայնութեան
բոլոր անհատներուն միջև:

Կառավարութիւնը, վարչութիւնները, ճախրանքը
կամ Խտիվին ու իր տոհմին անդամներուն ստացուած յ-
ները ենթարկեալ են այս դատարաններուն՝ որոնց ի-
րաւասութենէն դուրս կը մնան միայն բարեպաշտական
հաստատութիւնք կամ վազրփները՝ որոնց առանձնա-
շնորհեալ զիրքը չկրնար խախտուիլ առանց ծանր խառ-
նակութիւններ յառաջ բերելու խաւմական զգացում-
ներու մէջ: Ժողովները հրապարական են: Դիւանաւորա-

պէս գործածուած լեզուն ֆրանսերէն է. թեպէտ խա-
լերէնն ալ կ'ընդունուի⁽¹⁾: Այն Եգիպտացեաց համար՝
որոնք արդեւէն միայն կը խօսին, թարգմաններ կան:

Դատաւճիռներու գործադրութիւնը կը կատարուի
բարապաճներու ձեռքով՝ առանց վարչական միջամտու-
թեան: Յառաջէն ազդարարութիւն կ'ըլլայ պատկանեալ
հիւպատոսարանին:

Վերաքննիչ ատեանի դատաւորները ցկեանս պաշ-
տօն կը վարեն: Ամէն կատարածէ վեր գնելու համար ա-
նոնց պատուաւորութիւնը՝ իրենց արուեստը անհամա-
ձայն յարտարարուած է ուրիշ որ և է թշուաւոր պաշ-
տօնի ու առեւտրական պարագումի հետ:

Վերաքննիչ ատեանին առջև վկայաւոր փաստա-
րաններ միայն կրնան դատաւարել:

Տէրութեան ատենակալներու կալանը (parquet) կը
բաղկանայ ընդհանուր դատախազէ մը և բազմաթիւ
փոխանորդներէ՝ որք պաշտօնանկելի են և Խտիվէն կը
կարգուին:

Ոճրադատ ու յանցանագատ ատեանը կը պարու-
նակէ երեք դատաւորներ. երկու օտարազգի ու մէկ
տեղացի: Միեւնոյն կերպով կազմուած են պատժական
ատեանը ու կղեւնադատ ատեանը: Տասնեւերկու եր-
դուեալ դատաւորները օտարազգիներ են ամէնքն ալ:

Խառն դատարաններու իրաւասութեան տակ կ'իյ-
նան ուստիկանութեան դէմ կանոնադանցութիւնները և
յանցանքներն ու ոճիրները ատենակալներու դէմ՝ իրենց
պաշտօնավարութեան միջոցին, ինչպէս նաև վճիռներու
գործադրութեան դէմ: Նոյն իսկ դատաւորներն այս մի-
ջազգային արդարութեան առջև պատասխանատու են
եթէ որ և է չարիքի ամբաստանութիւն մ' ըլլայ իրենց

(1) Իտալերէնը հիմալ չգործածուիլ դատաւարութեանց
մէջ. միայն կ'ընդունուին այդ լեզուով հաւատական գրութիւնք՝
որոնց պաշտօնական Թարգմանութիւնը կը կատարուի ատեան-
ներու կողմէ:

դէմ, գործինակ կաշառք, բնակարանի բռնաբարում առանց օրինական ձեւակերպութեանց, տէրութեան գանձի խորում, և ինչ:

Երդուեալ դատաւորներու ցուցակը հիւպատոսական մարմինէն կը պատրաստուի: Գոնէ՝ երեսուն տարեկան պէտք է ըլլան երդուեալք և մէկ տարուան ալ բնակութիւն ունենան Եգիպտոսի մէջ: Անոնց թիւն է 250: Իւրաքանչիւր ազգութիւն կուտայ գոնէ 15 հոգի և առ առաւելն 30:

Բանտարկութեան դատաւարաւորողք առժամեայ կերպիւ կը պահուին հիւպատոսարանի բանտերուն մէջ: Եգիպտական բանտերու բարւոքութիւնը փափաքելի է մեծապէս և որքան ժամանակ որ չկատարուի՝ անոնք չեն կրնար Եւրոպացիին համար գործածելի ըլլալ եւրէք: Այդ փաստն ահա իրաւամբ յառաջ կը բերեն միջազգային արդարութեան ձեռքով անխտիր ամէն ոճիրներու դատուելուն դէմ: Եթէ բարեկարգութեան գործը իր լիակատար իրագործութիւնը գտնէ՝ օտարազգի ամբաստանեալներու համար նպաստաւոր բան մը պիտի ըլլայ, զի կան անպատեհութիւններ՝ մերթ ծանր տեսակէ՝ որոնցմէ զերծ պիտի մնան:

Պատմութեան որ և է թուականին չէ եղած ազգ մը որ ներկայացնէ ամէն կողմէ ժողովուած դատաւորութիւն մը այնպէս՝ ինչպէս կադմուած է դատաստանական Բարեկարգութիւնը Եգիպտոսի մէջ: Թեմիսի հովանաւորութեան տակ Եգիպտականութիւնն է այն՝ երկու աշխարհներու ազգաց. Ֆրանսա, Անկլիա, Գերմանիա, Աւստրիա, Իտալիա, Յունաստան, Հոլանտա, Պելճիքա, Զուիցերիա, Միացեալ Նահանգք Ամերիկայի, բոլոր այս երկիրները խառն ատեններու մէջ ներկայացուցիչներ կուտան՝ Ափրիկէի և Ասիայի բնիկներու քով: Պէսպիսութիւն լեզուներու, կրօնքներու, զխմազիծներու: Այնպէս պիտի ենթադրուէր թէ խառնակութիւն, պայքար, քառս յառաջ պիտի դար այս խառնուրդէն, այլ այդպէս չեղաւ ամենեւին: Մարդիկներու մէջ մտքի միութեամբ՝ ինչ որ ալ ըլլայ իրենց ցեղը, անոնց ամէնքն ալ միեւնո՞ն նպատակին կը գործակցին՝ Նեղոսի ափանց վրայ՝ արդարութեան համագային տաճարին մէջ:

Եւստի, զեղին, սեւամորթ բանուորներու աշխարհաքաղաքացի աշխատութեան արդասիւքը դո՛ւսցուցելն են ըստ ամենայնի: Այս սքանչելի կարգադրութեան նախապատճառը՝ Նուպոր՝ խիստ լաւ ամփոփած է զանոնք 1881 ին Բարիզ տպուած ընտիր էջերու մէջ՝ որք Եգիպտոսի կազմակերպութեան վրայ փակի մը տեսութիւնս խորագիրն ունին:

«Պիտի մէջ ինչ ինչ դիւրագոյնութիւններ և փոխարքային փափաքը՝ անկոծ պահելու Եգիպտացի հրապատակներու վրայ իր կամայական իշխանութիւնը՝ հապառակ այն յարգանքին՝ զոր կը պարտէր իր իսկ օրէնքներուն, պատճառ եղան որ բարենորոգութիւնը սահմանափակ մնայ, և դատարանները փոխանակ թէ՛ բոլոր տեղացիներուն ու թէ՛ օտարականներուն վրայ (տարածուող ընդհանուր ձեռնաստութիւն մ' ունենալու՝ միմիայն կրցան քննել ու դատել կառավարութեան յարաբերութիւնները օտարականներուն հետ, տեղացիներու յարաբերութիւնները այդ օտարականներուն հետ ու դանազան ազգութիւններու պատկանեալ վէճերը իրենց միջև):

«Այդ դատարանները թեպէտ իրենց իրաւասութեան մէջ սահմանափակ՝ օգտակար ու փրկաւէտ ազդեցութիւն մ' ունեցան Եգիպտոսի մէջ. բարոյացուցին օտար դատարանները, և ասոր ազգացոյցը սա՛ է թէ «կառավարութիւնը՝ որու գլուխը հին ժամանակ կը տեսնուէր միջնաւոր տուգանքներու դիւանագիտական «գաւազանութիւններ, ա՛յ հիմայ տուգանք վճարելու «դիւանագիտական դատախազութեանց ենթարկուելու «պարագային մէջ չգտնուիր:

«Դատարաններու հաստատումն յառաջ հանրային աշխատութիւնք ինչպէս նաև կառավարութեան յատուկ աշխատութիւնք տարապարհակով կը կատար-

«ուէին ամէնքն ալ: Երկրին համար կործանիչ ու միւ-
 ճնոյն ատեն անբարոյիչ աշխատութեան եյս եղանակին
 «տեղ մեքենաները ու եւրոպական գիտութիւնք միայն
 «կրնային զրուիլ: Այդ օտարներու նկատմամբ կառա-
 «վարութեան կողմէ երաշխաւորութեանց ու ասպահո-
 «վութեան պակասութիւնը արգելք մ'էր որ լսելի չը-
 «լայ այն կոչը՝ զոր կառավարութիւնը կրնայ ընել եւ-
 «րոպայի զրամագլուխներուն ու ճարտարագէտներուն:
 «Այդ կարեւոր երաշխաւորութիւնք գոյութիւն ունին
 «հիմայ նորահաստատ դատարաններով, ու տարապար-
 «հակն ալ հետզհետէ կ'անհետանայ եւրոպայի զրամա-
 «գլուխներուն ու մեքենական ճարտարութեան առջև⁽¹⁾:

«Այն խօսքով այդ դատարանները նոր դարաշրջան
 «մը բողբին Եգիպտոսի: Նոր դադափար մը ներմուծուե-
 «ցաւ Արեւելքի մէջ. անկախ պայմաններու մէջ կազ-
 «մակերպուած արդարութեան մը գաղափարը. արդա-
 «րութիւն՝ որ կը գործադրէ կառավարութիւնէ հրամա-
 «նագրուած օրէնք մը՝ որու կառավարութիւնն կը հը-
 «պատակի ինքն իսկ: Հուսկ յետոյ այս դատարաններն
 «Արեւելքի մէջ առաջին անգամն ըլլալով կազմած են
 «կանոնաւոր կառավարութիւն մը սա՛ նկատաւորութեամբ
 «որ սորվեցուցին անոր թէ քահանայքով կառավարել
 «չ'ըլլար, թէ միմիայն իրաւունքներ չկան իր կողմէն,
 «այլ թէ այդ իրաւունքներուն հետ կառավարութիւնը
 «պարտականութիւններ ալ ունի:

(1) Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրութեան հաստատութենէն
 վերջն ալ դժբաղդարար կայ ու կը գտնուի տակաւին գրեթէ
 միեւնոյն ցաւալի անասանովութիւնը Եւրոպիոյ զրամագլուխ-
 ներուն համար՝ որք ա՛յնքան կենսական կարեւորութիւն ունին
 երկրին վերականգման տեսակէտով: Թուրքիոյ մէջ դատարան-
 ները ի վիճակի չեն տակաւին հարկ եղած երաշխաւորութիւն-
 ները տալու, եւ այս պատճառաւ Եւրոպացի դատաւորքք էր
 վարանին իրենց ստակը նուիրելու մեր տեղական անհրաժեշտ
 հիմնադրութեանց:

Ծ. Թ.

«Բարոյական տեսակէտով կրնանք ըսել համարձակ
 «թէ արդարութեան կազմաւորութիւնը ճշմարիտ յե-
 «ղաշրջում մը յառաջ բերած է մտքերու մէջ: Տեղա-
 «ցին՝ կիանքին մէջ առաջին անգամն ըլլալով՝ տեսաւ
 «կազմուած մարմին մ'որ բաւական ոյժ ունի զիմադ-
 «րելու ու կը զիմադրէ ալ փոխարքային կամայական
 «արարքներուն. նա տեսաւ երբեմնի գերազօր փոխար-
 «քան բռնութեամբ կամ նենգօրէն ձեռք անցուցած
 «կալուածները՝ եւ դարձնելու հարկադրուած. տեսաւ
 «վերջապէս այդ փոխարքան իշխանութիւնէ ինկած ու
 «կառավարութիւնն ալ բռնադատուած նկատաւորութեան
 «առնելու դատարաններէ տրուած վճիռները եւ այդ
 «վճիռները ձեռք բերողներուն դրամ վճարելու:

«Ուրիշ տեսարան մը ներկայացաւ իր առջև՝ որ
 «նուազ ցայտուն ըլլալով հանդերձ՝ աւելի մեծ տպաւո-
 «րութիւն գործեց իր վրայ: Բարեկարգութիւն աստանձե-
 «րու հաստատութենէ յառաջ՝ զիւղերուն մէջ ավուած
 «Եւրոպացիները, հիւպատոսական գործակալները՝ Ասո-
 «րի կամ ուրիշ ազգէ, սովորաբար կը հարստահարէին
 «ու կը շահագործէին տեղացին՝ որու առջև փակուած
 «էր ամէն արդարութիւն անոնց ղէմ, իսկ այդ նորա-
 «կարգ ատեաններու հաստատութենէ ի վեր ոչ միայն
 «ղաղրեցաւ այդ շահագործումը՝ այլ նաեւ քանի՛ քա-
 «նի՛ տեղացիներ տուգանքներ ստացան այդ հիւպա-
 «տոսական գործակալներէն՝ այդ օտարազգի հզօր վա-
 «ճառականներէն: Եւ տեղացիք բնականապէս մղուեցան
 «ամապնելու թէ քանի որ օրէնք եւ ատեաններ ժամանա-
 «կաւ զինք շահագործողներուն ղէմ պաշտպանութիւն
 «կը նուիրեն, պատճառ մը չկար որ իրենց կողմ չունեն
 «նաեւ այդ միեւնոյն օրէնքն ու այդ միեւնոյն ատեան
 «ները՝ զիրենք պաշտպանելու համար կառավարութեան
 «ղէմ. ու ժա՛նաւանդ այդ կառավարութեան պաշտօ-
 «նակալներու իշխանադանցութեանց ղէմ»:

Փաշայի մեծաշուք տիտղոսը մէկդի դնելով համեա-
 տօրէն Ն. Նուպարէ ստորագրուած այս էջերը ճշդիւ կը

մատնանիչեն խառն դատարաններու ստեղծագործութեան բեղուն ու բարեբաւոյնի տրդիւնքները : Միևնոյն առնն կը յայտնեն սիրտ մը նուիրուած այնպիսիներու դատին՝ որք ընկերութեան ամէնէ ծանր բռնութիւն կը կրեն, կ'ապրեցնեն զայն, ու իրը վարձատրութիւն արդարութեան զլացում միայն կը տեսնեն գրեթէ միշտ ⁽¹⁾ :

(1) Հեղինակը Նուպար Փաշայի համետ ստորագրութեան խօսքը կ'ընէ : Կը յիշենք թէ մեր մեծանուն ազգակիցն՝ այն ժամանակները տակաւին Նուպար Պէյ՝ Նուպար Նուպարեան պարզ ստորագրութեամբ հայ թերթերու մէջ հրատարակած ունի բանի մը յօդուածներ՝ ազգային ինչ ինչ խնդիրներու վերաբերութեամբ՝ որոնցմով կը շահագրգռուէր : Նուպար Նուպարեան անունն էր մեր մեծ հօր՝ որ եղբայրն էր Նուպար Փաշայի հայր Մկրտիչ Նուպարեանի՝ ըստ ամենայնի Եւրոպական մտքով ու զարգացեալ գաղափարներու տէր Հայ մը, ինչ որ եզակիան երեւոյթ մ'էր իր ապրած ժամանակները : Նուպար Նուպարեան անունն էր նաեւ մեր վախճանեալ անդրանիկ եղբօր :

Ծ. Թ.

Ժ.

Ֆելլադներու մարդը. — Բազմադարեան ստրկութիւն. — Տեղական դատարաններ. — Հպատակներու դատեր իրենց տիրոջ դէմ. — Խնդիր կ'ստիպուի տէրութեան վերադարձնել իր կալուածները. — Դահլիճը Խոփէն անկախ կ'ըլլայ. — Նուպարի անծնական հարստութիւնը. —

Գահիրէի ջուրերը :

«Ֆելլադին մա'րդն է - ժողովուրդին բարեկամը» . այսպէս կ'ըսէր ինձ՝ Նուպարին վրայ խօսելով՝ մէկը որ երեսուն և եօթ տարիէ հետէ մտերիմ հազորդակցութեան մէջ է անոր հետ : Ըստ ամենայնի իրաւացի է այս գովեստը, ամենէ մեծ ներքողը՝ որ կարելի ըլլայ ընել նախարարի մը վրայ :

Եզիպտոս՝ իր վեց հազար տարիներու պատմութեան մէջ՝ որ և է վարչութի ժամանակ՝ մեզ չէր ցուցուցած տակաւին գործունի կարեկցութիւն մը աշխատաւոր դասակարգերու տառապանաց նկատմամբ : Փառաւններէ ոչ մին երբէք իր հազածութեան առարկայ ըրած է անոնց եղկելի վիճակը : Աստուածաշունչը կը սորվեցնէ մեզ թէ երբայնի Յովսէփի օգտուեցաւ այդ Փառաւններէ մէկուն քով վայելած ազդեցութենէն՝ որպէս զի ճարտարօրէն շահագործուած սովի մը միջոցաւ ստրկութեան վիճակի մէջ թողու երկրին բոլոր բնակչութիւնը Մարդկային բազուկներով կանգնուած Բուրգերը յիշակերտներն են այնպիսի հարստահարութեան մը՝ որու նմանը թերեւս տեսնուած չըլլայ աշխարհի վրայ :

Հերոգոտոս պատմած է թէ ինչ ինչ օրապարէն կը տրուէր այդ վիճակոյտները կանգնող թշուառներուն, վիճակոյտներ՝ որոնց տեսքը կը զայրացնէր մարդասէր

Քօպտէնը՝ իբր ողբալի մախում՝ մը մարդկային ոյժերու (1) :

Գիտութիւնները, արուեստները, գրականութիւնը պաշտպանեցին Պաղոմէոսը, այլ պատմութիւնը անոնց մարդասիրութեան մասին յիշատակութիւն մը չընէր ամենեւին : Պերճախօս լռութիւն : Կղեւկապարայի ապերասան պերճանքը հանրային թշուառութեան գնովը միայն կրցաւ գոյութիւն ունենալ : Եգիպտոս պարզ շտեմարան մը եղաւ Հռոմի համար, այնքան աւելի յորդառատ շտեմարան՝ որքան ծայրայեղ էին տարապարհայ աշխատութիւնք : Արասներու իշխանութեան ժամանակները՝ իրենց հաւատքին առաջին ճերմկանդութեան մէջ՝ հէք բնակչութիւնը հաւանականօրէն վիճակի թեթեւացում մ' ունեցաւ : Այլ արդ բարեօրոժը չշարունակուեցաւ Մամլուք, Բիւրտ կամ Չէրքէզ Սուլթաններու իշխանութեան ժամանակ՝ որոնք իբր ստորին էակներ կը նըկատէին իրենց աշխարհի հպատակները : Միեւնոյն զգացումը կը տիրէր նաեւ Թուրքայ մէջ՝ որք նուաճած էին եգիպտոսը : Մամլուք սակաւագիտութեան մը հետ համախորհուրդ՝ ընդարձակ համեմատութեամբ հարստահարութիւն ի գործ կը դնէին անոնք՝ ինչպէս իրենց սովորութիւնն է : Մէնէմէտ - Ալի չուղեյ զսպել տուրքերու դանձման մէջ կատարուած ամէն տեսակ կեղեքումները : Յառաջդիմութիւնը՝ ինչպէս կը հասկնար ինք՝ խարկանք (mirage) մ' էր անբաւ, քանզի մեծամասնութեան վիճակը ամօքելու տեղ՝ աւելի կը դառնացնէր : Իր գործակալները փութկոտ երկաթու ու անձնագէտ հարստանալու համար քահանայօրէն կ'աւելցնէին Ֆիլահին տուրքերը, ու մարակով, ամանջանքներով իր վերջին բնիկներն իսկ կը կապտէին զան : Մերթ գիւղի մը

(1) Ընթերցողը կը գտէ անշուշտ որ գործիս նկարագիրը ընտիր նկարագրի տէր մէկն է եւ արդարեւեման բարեկամ եւ ամէն առթիւ ազատուն ու տկարին դատը ջերմօրէն կը պաշտպանէ :

մարգիկ խմորվին կը փախչէին : Կը մնային կիները՝ զորս ի չգոյէ զուարի՝ արօրին կը լծէին՝ իրենց ապարանջաններն ու ալանջի կամ քթի անցուած օղակները յափը տակելէ կաք (*) :

Սուժդուժ անգլութիւնք Մայիտի օրով սակաւաւուն ընդհարում մը կրելէ կաք՝ աւելի բուռն կերպիւ

(*) Անատոլի թշուառ Հայերէն բիւրապատիկ բաղդաւոր այլ Ֆելլանները՝ որոնց կացութիւնը մեծապէս բարեօրոժ է այսօր, մեր հայրենակիցներու եղկելի վիճակը չունէին՝ մինչեւ իսկ իրենց ծանր հարստահարութեան շրջանին մէջ : Իրենց տուրքերը կը բարդունէին եղեր, կը մտրակունէին՝ կը խոշտանգունէին եղեր, կը փախչին եղեր իրենց գիւղերէն, կիներու գինդերն ու ապարանջանքներն կը յափշտակունէին եղեր : Այլ անոնց յուճգոյնները տեղի կ'ունենան մինչեւ այսօր՝ ուր չորս տարիէ հետէ Սահմանադրութիւն ալ հռչակուած է, Հայաստանի խեղճ եւ անտէր բնակիչներուն : Տուրքերու բարդումով ու հայրենիքէ փախչելու տեսակէտով միայն նոյն է իրենց վիճակը Ֆելլանի վիճակին հետ : Անոնք չէ թէ միայն կը մտրակունէին, կը խոշտանգունէին՝ այլ նաեւ խմորվին ու մերթ բիւրերով կ'սպաննուն ամենէ խեղճութեամբ տանջանքներով : Իրենց տունները կ'այրունէին, իրենց գոյքերը կը յափշտակունէին, իրենց տուններն ու արտերը կ'առնուն ծեռքերէն ու արդարեւեման չըլար իրենց Սահմանադրական վարչոյթի տակ իսկ : Իրենց կիներուն եւ աղջիկներուն ծրէն կը յափշտակունէին չէ թէ միայն գինդեր ու ապարանջաններ՝ այլ նաեւ տանջանքներու կ'ենթարկունէին, կ'սպաննուն, կը բռնաբարունէին, կ'իսլամացունէին բռնի, իրենց ամուսինները, իրենց եղբայրները ու նոյն իսկ զաւակներն՝ աչքերնուն առջեւ սպաննող անօրէնին կին ըլլալ կը հարկադրուն : . . . : Հայաստանի մեր խեղճ բոյրերը աւելի հասարկ կը բանեցնեն եղեր՝ ինչպէս կը կարդանք երբեմն՝ Տղիկաւոր համար որպէս գիւմարէն սովորեցնելու առիթ չունի : Ինչ անհանդուրժելի վիճակ՝ ինչ սեւ բաղդ թշուառ Հայունը՝ երբ բնդանուր ջարդ ու գերմանք չէր կատարուած . . . :

վերսկսան Իսմայիլի իշխանութեան ժամանակները: Հետեւեալ տարածուեցաւ տիրոջմէ՝ կազմակերպուած ընդարձակ չափով աւազակութիւնը՝ որմէ ընչաքաղց եւրոպացիներ լայնօրէն կ'օգտուէին: Յետին սահմաններու հասած օրավարձքը միշին հաշուով չորս մէթալիք կը չնորէր քաղքի բանւորին, և երկու մեթալիք՝ դաշտերու մշակին: Եգիպտոսի մէջ բոլոր ստորին արհեստներէն ամենէ չահաւորը մուրացիականութիւնն է. քանզի Գուբանի գլխաւոր յորգորներու չնորիւ ողորմութիւնը՝ առաջին սլարտականութիւնը հաւատացեալի մը՝ լայնօրէն ի գործ կը դրուի հոն:

Այլ մուրողութիւնը պէտք չէր գոյութիւն խել ու նենալ այս արգաւաճող հողի վրայ, այդ մեզմ' իլլիմայի տակ՝ որ հագուստի, վառելիքի հարկ խել չթողուր, ու գիշերը բացօթեայ պառկելը կարելի կ'ընէ: Տարակոյս չկայ թէ արդարութեան լուսագոյն լաշխումով պիտի անհետանայ այդ վէրքը:

Տեղացիք խառն դատարաններու չնորիւ օգնութիւն ու պաշտպանութիւն կը գտնեն արեւելեան բարքեր ստացած եւրոպացիներու անուղղամտ արարքն ու դէմ:

Կարեւորագոյնը անկախ իրաւասութիւն մը հաստատելն էր՝ որու ատեանը պիտի հանուէին հարկային խնդիրներու վերաբերեալ ամէն բողոքներ և որ ազդուապէս պիտի պաշտպանէր տեղացիներն գործուած իշխանազանցութիւններու դէմ:

Պարոնայք կօչէն և ժուպէր՝ որք 1878 ին խրկուած էին Իսմայիլ Փաշայի խառնաչիօթ գործերուն քննութիւնն ընելու, Նուպարէ համոզուած տիրացան այն գաղափարին՝ թէ ելեւմտից բարեփոխմը ոչ թէ արժէք կ'ունենայ այն ատեն միայն՝ որ վարչութիւնը հարկադրուի պարկեշտ ըլլալու: Եւ այս բանիս համար հարկ էր որ Եգիպտացիք վայելէին համանման ապահովութիւն, համանման ազատութիւն օտարականներու հետ՝ որք արդէն ունին այդ առաւելութիւնները (1):

(1) Խիստ մշմարիտ դիտողութիւններ՝ տէրութիւն վարող ամէն պետական մարդերու կողմէ: Ժանք ուշադրութեան արժանի...:

Այս է ահա ծագումը տեղացի ըսուած Դատարաններու՝ որք խառն դատարաններու նման կը կազմուին թէ՛ երկրէն և թէ՛ դուրսէն առնուած դատաւորներով, ըլլայ Պերճիքայէ ըլլայ ուրիշ երկիրէ: Այս վերջինները պարտաւոր են արպերէն գիտնալ կամ կարճ միջոցի մէջ սորվիլ: Իրենց ներկայութիւնը այս դատաւորութեանց կ'ապահովէ անկախութիւն մը՝ զոր Դատարանը չունէին ժամանակաւ, ու այս պատճառաւ փնտռուած ալ չունին ժողովուրդէն: Բառին լաւագոյն իմաստով՝ ամենէ յեղափոխական նորակարգութիւնն է այս՝ որով օժտուած ըլլայ Եգիպտոս, ամենէ փառաւոր յաղթանակը բռնապետական ունակութեան վրայ, հաստատուն խաբիսը՝ ուրիշ պիտի ծագին ամէն ապագայ յառաջդիմութիւններ:

Ֆրանսական օրէնագիրքերու վրայ ձեւուած Եգիպտական նորահաստատ օրինագիրքերով այդ արդարութիւնը աշխարհական քաղաքակրթութեան խելամուտ կ'ընէ մահմէտականները. աւելորդապաշտութեան ու տգիտութեան խանձարներներէն կ'արձակէ օրէնքը, մարդկային հաւասարութեան և արժանապատուութեան զգացումները կը դրոյմէ հողիներու մէջ:

Եթէ տեղացի դատարանները միմիայն տեղացիներուն թողուած ըլլային՝ դատաւորները կաշառելով կամ անոնց աչքը մխրցնելով դէպ ի անցեալը տխուր վերադարձի մը վտանգ կրնար յառաջ գալ: Այդ դատաւորները օտարազգի պաշտօնակիցներու խառնուած՝ հաւանականութիւն չկայ որ իրաւախօհութեան մտնեն իրենց խղճմտանքին հետ կամ տեղի տան ազդեցիկ սաղրանքներու: Իրենց պաշտօնը անսասան ուղղութեամբ մը պիտի կատարեն անոնք:

Այդ քննիչ յանձնաժողովին կազմութեան հետեւանօք Նուպար ստիպեց Խալիվը իր կալուածները վերադարձնել տէրութեան՝ ստոյգ է թէ խոչորկի թռչակով մը, ու միւսնոյն ժամանակ՝ ձեռք ձգեց՝ ինչպէս ազատ ազգերու մէջ՝ իր անդամներու համերաշխութեամբ ան-

կախ դարձած նախարարութեան մը կազմութիւնը: Իս-
մայիլի ինքնակալութեան ծանր հարուած մ'էր այս
ու իտալիւ այդ բանը չներեց երբէք այսպիսի անօրինա-
ւորութիւն մը ներշնչողին, տնօրէնութիւն՝ զոր կը փափաքէր
փոխել: Նա կը ցաւէր թէ ինչո՞ւ հաւանած ըլլար զա-
տաւարական Բարեկարգութիւն:

Նա կը տենչար մէջտեղէն վերցնել Նուպարը՝ ինչ
պէս վերցուցած էր Մուֆէթթի Սատրզը (¹): Բայց հա-
ւանելի պատրուակ մը չունէր ձեռքը յանցաւոր հանե-
լու գինք Սատրզի նման, և իր գահին վրայ արդէն և
բերուն՝ չհամարձակեցաւ Նուպարի վրայ կրկնել Սատր-
զի վրայ ըրած եղեռնական փորձը՝ որու մասին այլ ևս
խարուող մը չպիտի գտնուէր: Ասկէ զատ Նուպար կեր-
պով իւրիք եւրոպայի պաշտպանութեան տակ կը գրա-
նուէր, ու գիւրին բան չէր անհետացնել զան ֆելլա-
ներու կարգէն ելած գոհիկ նախարարի մը նման, նա-
խարար՝ որ կողպուտներու արդիւնք՝ պերճանքի ցու-
ցադրութեամբ մը միայն նշանաւոր հանդիսացած էր (²):

Եթէ մենք հարստութեան մը տէր է Նուպար՝ շատ
աւելի նուազ սակայն Սատրզի հարստութենէն՝ աղբիւ-
րը խոստովանելի է կատարելապէս: Նախ իր կնքած

(¹) Սատրզ ելեւմտից պաշտօնեայ էր: Եգիպտական հո-
ղերու ընդհանուր քննչութեան պաշտօնը վարած ըլլալուն այդ
անունն առած էր Իսմայիլ - Սատրզ՝ որ անհուն հարստութիւն
մը ժողոված էր կեղեքումներով: Իտալիւ Թէ՛ այդ հարստու-
թեան տիրանալու եւ Թէ՛ անձնական ապահովութեան հաշիւ-
ներով զան իբր Թէ՛ Իմարթում արտօրեց, այլ ձամբան ջրանկոյ
ըրին զինք, ինչպէս այն ժամանակները շատ և շատ ան-
գամներ այս տեսակ խեղդումներ կը պատահէին Եգիպտոսի
մէջ:

(²) Այսպիսի տգէտ փաշայի մ'էր որ իրաւացի սրտմ-
տութեան ժամու մը մէջ իր ծանօթ ազատախօսութեամբ պո-
ռացած էր երեսին՝ երբ նա իր փաշա ըլլալն յառաջ բերած
էր. «Գուն տգէտ փաշա մ'եմ, ևս Նուպար փաշայ եմ»:
Ականատես վկայ մը պատմած է մեզ այս պարագան: Ծ. Թ.

ամուսնութենէն յառաջ կուգայ այն, յետոյ փոխարքա-
ներու առատաձեռնութենէն՝ որոնք պալատներ և եր-
կիրներ շնորհած են իրեն, և վերջապէս հողիական ցե-
ղէն անբաժան ելեւմտական ճարպիկութենէն:

Ճարտարական ձեռնարկութիւններն՝ որոնց մաս-
նակցած է Նուպար, ընդհանուրին շահն ունեցած են
միշտ կէտ նպատակի: Ասոնց գլուխը կը գտնուի Գա-
հրէի ջուրերը՝ որք անբաւ ծառայութիւն մը կը մա-
տուցանեն 400,000 բնակիչներու՝ որք անկէ յառաջ
դատապարտուած էին ճարել ջուր մ'որ կաշեայ պար-
կերու մէջ տունէ տուն կը փոխադրուէր բնակիչներէ
շարկուած և կամ էջերու և ուղտերու վրայ բեռնուած(¹):
Միեւնոյն ժամանակ մաքուր սառույց ալ պատրաստող
լիւնալ ընկերութեան բաժնեթուղթերը քառապատիկ
արժէք գտան: Կ'ըսուի թէ երեք կամ չորս հազար բաւ-
նեթուղթ ունեցած ըլլայ Նուպար՝ ինչ որ համարժէք է
հազար ֆրանքոնց նոյնչափ դրամատոմսերու: Համա-
գումար՝ երեք կամ չորս միլիոն ֆրանք (²): Այս է իր
հարստութեան ամենէ յայտնի մասը: Նախանձողը ըն-
կերութեան այս յաջող բաղդն իբր յանցանք իր երեսը
կը զարնեն: Ի՞նչ անիրաւ մեղադրանք:

Իսմայիլ ջրերէ հանած այս շահը Նուպարի չներեց
ամենեւին, աշխատեցաւ կալուածատու (exproprié) ըն-
կերութիւնը՝ զսկն մենապաճառ մ'ընելու համար: Նու-
պար այս անգամ չթողուց որ գոհացնէ շահաւոր տեսած
ամէն բաները գրաւելու իր անկուշտ փափաքը: Եթէ
Գահրէի ջուրերը իտալիւ ձեռքն ինչպիսի բնակչութիւն
տակի պիտի վնասուէր քան թէ բաժնետէրերը՝ որոնք
պիտի կրնային հատուցում ստանալ իշխանէն:

(¹) Նոր վիճակագրութեանց համեմատ Գահրէի բնակչաց
թիւը 600,000 ի մօտ կը հասնի: Ծ. Թ.

(²) Յայտնի է թէ Նուպարի հարստութիւնը խիստ չա-
փագնեցած էին բանք, ինչպէս անոր մահուան առթիւ գրած
ենք արդէն ողբային Թերթի մը մէջ՝ վաւերական աղբիւրներէ
բաղելով մեր տեղեկութիւնը: Պողոս Փաշայի օրով՝ որ ձար-
տաք ձեռնարկներ ըրած է կ'ըսուի, հաւանօրէն բազմապատ-
կուած է այդ հարստութիւնը: Ծ. Թ.

ԺԱ.

Երկար ժամանակեայ բնակութիւն Եւրոպայի մէջ. — Ռուսներէի իշխանապետութեան թեկնածու. — Հայաստան կը կանչէր Նուպարը. — Բնակութիւն Հայոց. — Հայոց երեք պետական մարդիկը Եգիպտոսի Պարսկաստանի եւ Ռուսիոյ մէջ. — Ոչնչականութիւնն ի՞նչպէս պիտի ջնջուէր. — Որմիկոյ ու Արմն. — Նուպարի հայրենասիրութիւնը. — Հաւարոյթ պատմագիրներու. — Առածներու ու առակներու սէր. — Բագէ, արծիւ եւ ճնճղուկ:

ՅՈՒՊԱՐ՝ որու զէմ իսմայիլի հակակրօթիւնը հետզհետէ կ'աւելնար, Եգիպտոսէ հեռանալով մերթ Գերանսա բնակեցաւ մերթ Զուլիցերիա, երբեմնակի ուղեորութիւններ կատարելով զէպի Անկիա: 1875 ին մեկնեցաւ նա և Ռուսո - Թրքական պատերազմէն ետք միայն վերադարձաւ Եգիպտոս: Երկու - երեք տարուան բացակայութիւնն նման 1871է մինչև 1874 արդէն ունեցած իր բացակայութեան:

Պետլինի վեհաժողովին մէջ խիստ լրջօրէն խնդիր կ'աւ յանձնել իրեն Ռուսներէ կառավարութիւնը՝ որ ինքնօրէն իշխանապետութիւն մ' եղած էր Դրան զերիշխանութեան ներքեւ: Դոգդեա վեհապետական այդ զիրքին համար նա վայելեց Անկիոյ պաշտպանութիւնը՝ որ թեկնածուին վարչական բարձր յատկութիւնները կը ճանչնար ու կը գնահատէր, այլ իրեն զէմ ունեցաւ Յրանսան՝ որու կանխակայ ոգին չճանչցաւ երբէք անոր յարգը, և Ռուսիոյ կասկածները՝ որ չէր յուսար մեղսակից ընել զինք՝ Սրեւելքի իր սլաակուլ մեքենայութեանց: Միւս կողմէ Վոտկորիտէն Թուրքիոյ երբեմնի զեսպան ի Վիէննա, Աւստրիոյ պատահութիւնը կը վայելէր, և անոր յանձնարարութեան վրայ Սուլթան

Ապտիւլ - Համիտ որոշեց նախադասել զան իր միւս մրցորդէն ⁽¹⁾:

Չեմ կարծեր թէ Նուպար շատ պաւած ըլլայ իրր փոքր վեհապետ՝ զահակալելու առիթը կորուսած ըլլալուն: Եթէ մէկ կողմէ մեծ զոհացում մը կար անձնասիրութեան՝ միւս կողմէ՝ երկար տարիներ եթէ ոչ յաւիտեան՝ Եգիպտոսէ ձեռքը քաշելու հեռանկարը իրեն հաճելի չէր թուեր բնաւ: Իրեն ծա՛նր, խիստ ծա՛նր պիտի դար կիսկատար թողուլ զատուտանական Բարեկարգչիթը՝ զոր լիապէս զլուխ հանելու գերիվեր փափան ունէր: Անտարակոյս իր խիղճը կ'ըսէր իրեն բարձրագոյն. «Բու անձդ կը պարտիս այդ Ֆեկլահներուն՝ որու տարապարհակ աշխատութիւնները ջնջելու մտադրած էիր: Բու զլիսաւոր առաքելութիւնդ բազմադարեան բռնակալութիւն մը վերջացնելու վրայ կը կախայ, և չկայ փոքր մը՝ որ ապագայ սերնդոյ մէջ լաւագոյն հոշակ մ' ապահովէ քեզի»:

Այլ եթէ Պուլզարները կառավարելէ հրաժարեցաւ մտադիր, չէր կրնար մերժել իր նախահարց հայրենիքին՝ Հայաստանի վերակազմութիւնը, եթէ այդ գործը յանձնուէր իրեն՝ ինչպէս կը յուսային Հայերը՝ որք Տիգրանի թաղաւորութենէ Թուրքիոյ մնացած մասին մէջ միշտ նշաւակ են Օսմանեան պաշտօնակալներու բռնաւորութեան, Պաշլուօղլուքներու գերիւնմներու և Բիւրտերու աւազակութեանց: Այս բոլոր թոհ ու բոհը պարզել, կարգ ու ապահովութիւն հաստատել, թմրած ալ ոչ մարած հայրենասիրութիւնը վերաբարձել իր ազգին մէջ, մարդասիրական գործ մը կատարել՝ այս բոլոր բաները զլուխ հանել անտարակոյս պիտի փա-

(1) Այս ընտրութեան ամենամեծ հակառակորդը Թուրքիան էր՝ որ միշտ կասկածանք տեսնուած է Եգիպտոսի աշխարհն օգտակար հանդիսացած այդ պետական մարդը՝ որու անկախ ոգին ու ազատասէր ձգտումները բնաւ ամենեւին հաճոյ չէին Ռուս Թուրք Սուլթաններու եւ արքունիքին: Մ. Թ.

փաթէր Նուպար և այդ գործին մարշն ալ էր ինք⁽¹⁾ :

Եւրոպա փոյթ չտարաւ Հայաստանի, քանզի կ'երեւակայէ թէ իրենց մայրենի լեզուն մեծ մասամբ կորսնցնող Հայերը քրիստոնեայ թուրքեր զարձած լինեցած են, ինչ ինչ տեսակէտերով ճշմարիտ է այդ, այլ բնակչութիւնը գէթ իր կրօնքով զատ ու որոշ կը մնայ միշտ և երկուքի բաժնուած այդ բնակչութիւնը հետզհետէ պիտի հակի դէպ ի Ռուսիա : Այս բանիս պէտք է համոզուի Եւրոպա. այս բանս Ապտիւլ - Համիտէ աւելի հեռաւան Սուլթան մը պիտի հասկնար անխլկալ^(*) :

(1) Հայրենասէր ու վեհանմն Նուպար Փաշա՝ միշտ կարեկցող Թշուառներու, հարստահարեալներու բաղդին՝ Հայաստանի բարեկարգոյթի ամենակենսական խնդրով զննողը էր իրօք, եւ՝ ինչպէս յայտնի է՝ այս մասին գործնական արշնչելի ծրագիր մ'ալ պատրաստած էր արդէն, այլ գլուխին տաքցած անհեռաւան հայրենասէրներ՝ որք Նուպարէ աւելի բարձր մէյմէկ դիւանագէտներ ըլլալու յաւակնութիւն ունէին, ոչ անոր խելացի խորհուրդներուն անսացին և ոչ իսկ ուզեցին ուշադրութեան առնուլ անոր խնամուքն ու շրջահայեաց ծրագիրը՝ զոր իրենց անխորհուրդ ձգտումներուն անհամապատասխան կը զանէին : Աղէտալի հետեւանքներն յայտնի են... :

(*) Հեղինակին յայտնած այս վերջին կարծիքը ճշմարիտ է անշուշտ, Թեպէտ Թուրք կառավարութիւնը Հերեւար բնաւ Թէ համոզուած ըլլայ այդ ճշմարտութեան, ինչպէս կը հասկցուի Հայերը սիրաշահելու ու անոնց արդարութիւն ընելու համար ցոյց տուած մեղադրելի և անփութութիւնն : Գայով այն աղէտալի անտարբերութեան՝ որով վերաբերեցաւ Եւրոպա Պետլինի դաշնադրութեան կնքուած միջոցին, հեղինակին յառաջ բերած կարծիքները Թէ՝ Թերի են ու Թէ սխալ գլխովին : Այդ Թուականին Ռուսական բազարականութիւնը հաշտ էր Հայոց հետ, իրեն գէթ հայ յեղափոխական ձախող ընկերութիւններ գոյութիւն չունէին այն ժամանակ, ու Հայաստանի ազգայնոց ամենաթշուառ վիճակի բարւոքումը ապահովուած

էաւ քաղաքականութիւնը Սուլթանին վրայ պարտք կը դնէր խուլ չմնալ Անկիոյ զգուշաւոր խորհուրդներուն, ինչպէս ըրաւ, ու հնար կը գտնէր չափ չուտ կա-

Սան - Սթեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ. նպատաւոր ու խիստ գործնական յօդուածով : Եւրոպա ու մանաւանդ Ռուսիոյ բազմադարեան հակառակորդ Անկլիա՝ որու արեւելեան բազարականութիւնը մօտ ժամանակներս միայն փոխուեցաւ, նախանձեցաւ հիւսիսի հսկային Հայոց վրայ ստանալիք հմայքէն ու ազդեցութենէ, ու յաջողեցաւ այդ դաշնագիրը սրբագրելու համար գումարուող Պետլինի վեհաժողովին մէջ Հայաստանի բարեկարգութեան վերաբերեալ 16-րդ. յօդուածին տեղ՝ անցունել տալ 61-րդ. անգոյն ու տարտամ յօդուածը՝ որ բարեկարգութեան, գործը Եւրոպիոյ մեծ տէրութեանց ընդհանուր և գործադրութիւնն անհնար հսկողութեան տակ կը դնէր : Անկլիա անգղիին մեղք մը գործած է Թշուառ ազգի մը դէմ՝ զոր ետքէն իրր Թէ պաշտպանելու ելաւ՝ կորսուած հմայքը ապահովելու ետաճով դիտումով միայն, և որու կրած անուր աղէտներուն ու կոտորածներուն խնդրոյն մէջ ամենաժանր մեղք ու սրտասխանատուութիւն ունի : Հայը Անկլիոյ գիրկը նետուելով իսպառ կորուսած էր բարեսէր պաշտպանութիւնը Ռուսիոյ՝ որ կը կարծուի Թէ զաղանի կը բաշտելէր իսկ Համիտի հրամանով կատարուած չարդիրն ու կեղեքումները : Հայու Թշուառ վիճակին համար այնքան տար վերաբերութիւն ցուցնող՝ բողոքի անձիւ միմիկներ կազմող՝ այդ նիւթը խորհրդարանի անգամ անգամ վիճարանութեանց առարկայ ընող՝ այսինքն խեղճ ազգի մը բաղդն անխղճօրէն իր մատին փաթտող Անկլիա և ոչ իսկ ամենափոքր ծայն մը բարձրացուց Ատանայի ահեղ կոտորածին առթիւ, (որու ի նպատ իր վեհափառ Թագուհին ընդ ամէնն տա՛մն ոսկի հաճեցաւ շնորհել) ... վասն զի այդպէս չէին պահանջեր իր նախադաս շահերը, ինչպէս իր գերագոյն պաշտաման առարկայ այդ շահերը անկէ յառաջ կը պահանջէին ծայն բարձրացնել ի նպատ նահապակ հայութեան՝ որ անխիղճ քաղաքականութեան մը զոհ կը դառնար... :

Մ. Թ.

տարեց Ռուս պետութեան սահմանակից իր հպատակներուն համետ փափաքները՝ անոնց վրայ ծանրացող ամէն կեղեքում՝ թառնալով։ Յանձին Միտհաթի ու մահաւանդ Նուպարի իր ամէն կողմէ սասանած տէրութեան մէկ կարեւոր մասը վերանորոգելու քաջայարմար երկու մարդերն ունէր։

Հայ ազգի խնդրածը ճիշդ ու ճիշդ արդարութիւն մ'է միայն. անոնք իրենց անկախութիւնը ձեռք անցունելու լաւակնութիւն չեն տածեր ընաւ. այս բանիս համար իրենց անցեալին փառաւորութիւնը զիրենք չի չլացներ։ Ժիր, հանդարտ, դրական մարդիկ, բանաստեղծական ազգ մը չեն Յունաց նման և ոչ ալ երազուն։ Սլաւներու նման։ Բազմադարեան նուաճումէ մը յառաջ եկող դոյութեան մը պայմանները կ'ընդունին անոնք⁽¹⁾։ Եթէ չնորհուի իրենց ապահովութիւն աշխատութեան համար, ապահովութիւն՝ ընչից համար, և բաշխաւորութիւն՝ անհատական ազատութեան համար, ա'լ ուրիշ բան չեն ուզեր. ու կը մնան հաւատարիմ, անձնուէր հպատակներ թէ՛ Սուլթանին և թէ Չարին։

Իւրաքանչիւր երկրի նկարագրին կը յարմարի այս ազգը։ Ասոնց հայ ըլլալէ՝ այսինքն իրր ուրոյն ցեղ իրենց միջև եղբայրակից ըլլալէ դադրելու՝ ամէն մէկ կազգի ջերմ ըղձանքներուն հետ կը նոյնանայ զիւրաւ։

Ներկայ դարու մէջ՝ ուր ամենքան հազուադիւրէ քաղաքագիտական իսկական ոգին՝ Հաստտան գերաշիռ արժանիքով երեք պետական մարդեր հայթայթած է երեք երկիրներու. Նուպարը՝ եգիպտոսի, Մեկքոն՝ Պարսկաստանի, Լօռիս Մեկքոֆը՝ Ռուսաստանի։

Այս վերջինը թէ՛ խորհուրդներու մէջ խմաստութիւն ցոյց տուած է և թէ՛ ռազմագիտական հմտութիւն պա-

(1) Եկաւ ժամանակ որ կեղեքումներէ ու արդարութեան անլուր գլացումներէ աչքերնին սեւցած՝ ինքնօրէնութիւն միւս բերել երազող կուտակցութիւններ մէջտեղ ելան՝ վայրապար արիւնլուայ ընելով Հայաստանը։

տերազմի մէջ։ Երբ Աղեքսանդր Բ. փոխ-կայսր մը ըրաւ զան՝ րացարձակ միապետութեան ղեկը յանձնելով իրեն, ամենէ աղբու միջոցը գտած էր ոչնչականութիւնը (nihilisme) ջնջելու, այն է ազատամիտ գոհացուցիչ զիջողութիւններ ընել։ Թագակիր Համլէզը զրգազարար խիստ երկար վարանեցաւ ստորագրելու անվաս սահմանադրութիւն մ'որ քմահաճ ձերբակալութիւններէ և ապօրէն պատիժներէ զերծ պիտի պահէր հպատակները՝ ալաւս գնացք մը ու մեծ հեղինակութիւն մը միշտ թողով միապետին։ Վերջապէս պիտի չնորհէր այդ սահմանադրութիւնը, գրեւ շարժէն թաթղած էր մեկնանք մէջ՝ Թող այսպէս ըլլայ (Պիղ յօ սեմու) գրելու համար, ալ տնտեսալով՝ ռուսեր կանխեց զինք՝ վերա Բերովսքայի թաշկինակի մէկ նշանին վրայ պայթելով իր ոտից տակ։

Լօռիս Մեկքոֆի փրկարար միեւնոյն միջոցը Աղեքսանդր Գ. ի տլ ներկայացուց, և իրր պատասխան՝ պաշտօնէ իր անմիջական դադարումը ստացաւ, ինչ որ նոր Չարը կը հարկադրէ տարօրինակ տեսարանը ընծայելու վեհապետի մ'որ իր արտապարիսպ (extramuros) պալատին խորքը կը պահուէր՝ ամենամեծ զգուշութիւններով մերթ դուրս ելլել համարձակելով։ Ստրուկներու մէջ գերի մնալ, այս դարու վեհապետի մը զեօրն է այդ։

Եւ սակայն Լօռիս Մեկքոֆի ասպարէզը վերջացած չերեւար մեղի, և Ռուսաստանի բովանդակ ազգութիւնք ամենամեծ ցնծութիւն պիտի զգան եթէ Չարերու պետութեան ամենէ կարող քաղաքագէտը իր հին ազգեցութիւնը ձեռք ձգէ նորէն⁽¹⁾։

Նասրէտօրին Շահը արիւնհանգ շուայտութեամբ մը

(1) Չարին սպանութենէն ետք առանձնութեան մէջ կ'ապրէր Մեկքոֆ, ու այս գրքի հրատարակութենէն երեք տարի վերջ՝ այսինքն 1888 ին կը մեռնէր՝ առանց այլ եւս պաշտօնի կոչուելու։

կ'սկսի իր դահակութիւնը: Նա յցահարել տուաւ հարեւաւոր մարդիկ՝ այր, կին ու աղայ՝ որք Քուաքէրներու նման խաղաղասէր աղանդի մը կը պատկանէին: Այսպիսի լինթացքէ մ'աղագայ հրէշ մը կը վախճուէր, այլ բարեբաղդաբար իրեն պաշտօնակա կ'ընտրէ Հայ մը: Մեկքոն Խանը՝ որ ուրիշ չափի մը կը գծէ իր առջև, ու փրկաւէտ բարեօքումներ թեկադրած ժամանակը՝ Արեւմուտքն այցելելու դադարաւորն ալ կը ներշնչէ: Բաղաքակիրթ աշխարհի մէջ փոքր ինչ մարդացած՝ Նասրէտօլն Շահ երեւելի փաստարան - քաղաքագէտ Բրեմիշօի կը խոստանայ այլ ևս չհալածել Հրէաները, ու արգելք չըլլալ Քրան - մասնութեան ծաւալումին՝ զոր Մեկքոն Խան ներմուծած էր Պարսկաստանի մէջ: Ամէն անգամ որ այդ նշանաւոր Հայը պաշտօնի վրայ է՝ կը քաղաքակիրթութիւն Պարսկաստան, ամէն անգամ որ պաշտօնէ կ'իյնայ Պարսկաստան բարբարոսութեան մէջ կը դահալիժի հորէն: Նա կ'երգով մը մարմնացումն է բարի աստուածին՝ Արմիզդի, և իր հակառակորդները կը ներկայացնեն Արմինը՝ աստուածը չարի (1):

Սակայն ոչ ինք և ոչ Լօսիա Մեկքօֆ՝ Եգիպտոսի մէջ արդարութեան բարեկարգման հետ բաղդատելի արդիւնաւոր գործ մը չյաջողեցան հիմնել իրենց տէրերու կողմէ մերժումի հանգիստելով միշտ:

Նուպար դաստնարակութեամբ աշխարհաքաղաքա-

(1) Այդ խիստ նշանաւոր Հայը՝ Զատաններու փեսայ՝ իր պաշտօնարկութեան ժամանակները կարծենք 1866ին՝ բաղդն ունեցած ենք ծանօտալու գնահատել իր բարձր հանձնարը: Զինք ճանչցած ենք Պօլսոյ մէջ՝ շնորհիւ մեր փախճանեալ մօրեղբայր Մարկոս Էփէնտի Մարկոսեանի, այն ժամանակները Պարսկական ընդհանուր հիպատոս՝ մայրաքաղաքին մէջ: Մարկոս Էփէնտի եղբայր էր Գրիգոր Էփէնտի Մարկոսեանի՝ որ մէկն է Հայ Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն ու վարչութեան նախագահ՝ ժամանակին մեծ դեր ունեցած է ազգային գործոց մէջ:

Ծ. Թ.

ցի մ'ըլլալով հանդերձ՝ անկեղծ սէր մը կը յայտնէ իր նախահարց հայրենիքին: Նա յայտնի ըրաւ այդ սէրն իր ծախիւք տպագրել տալով Շար Հայ Պատմագրաց գեղեցիկ հրատարակութիւնը՝ Քրանսերէնի վերածուած ու Վիքթօր Լանկուա հայագէտին հմուտ և խմաստուն մեկնաբանութիւններով ճոխացած: Բազմաթիւ հատորներէ բաղկացած այս պատուական հրատարակութիւնը՝ որու մէջ Մովսէս Խորենացիի կարեւոր պատմագրութիւնն ալ կը գտնուի, հայկական մատենագրութեան մէկ խիստ նշանաւոր գիրքը, սկսած է հրատարակուիլ 1868 թուականին Բարիդի մէջ Ֆիրմէն - Տիօ տպարանէն (1):

(1) Կարապետ Շահնազարեան Ռուսահայ գիտնական վարդապետը այս հոյակապ հրատարակութիւնը թելադրած էր Նուպար Փաշայի՝ որու առատամեծութիւնը կանգ առնել չէր զիտեր որ եւ է զոհողութեան առջև՝ երբ համոզուէր ձեռնարկին օգտակարութեան: Հնարագէտ վարդապետը՝ մօտէն զիտակ Նուպարի վեճանձն զգացմանց՝ ուսումնասէր գովելի եղանակով շահագործեց վեճանձն Փաշային ազնիւ տրամադրութիւնները՝ կտակով իր մատենադարանը Թողով Նուպարի՝ որու արդիւնքով հայ բարձրագոյն վարժարան մը պիտի հիմնուէր Պօլսոյ մէջ: Ազգասէր կտակագիրը կը խնդրէր իր Փաշայ բարեկամէն իր կողմէ վեճանձնաբար լրացնել պահանջ գումարը: Նուպար հասկցաւ ու յարգեց նախազգիւրդն յետին կամբը 5000 - 6000 ոսկի ծախսելով Շահնազար - Նուպարեան վարժարանը հաստատելու համար: Մաս գիւղի մէջ, վարժարան՝ որ քիչ ժամանակի մէջ այնքան նշանաւոր ուղակեքաներ պիտի նուիրէր ազգին: Յիշեալ հաստատութեան հոգաբարձութիւնը Թողուած մեծագումարը դրամագլուխը յատկացուցած էր Ռումելիի արժէթղծոց գնման՝ ամսոց բերած 12% հատոյթէն հրապուրուելով անշուշտ: Այլ րանի մը սարի ետք՝ ինչպէս յայտնի է՝ կը դադրէր ամէն տոկոսի վճարում, շարունակ կ'իյնար այդ արժէթղծներու վարկն ու զինք, որով եւ կը վաճուէր այդ արդիւնաւոր դարձը՝ որու շարունակութիւնը ազգին աշխարհ օգտակար պիտի ըլլար կրթութեան տեսակետով:

Ծ. Թ.

Նուպար ընականաբար կը պաշտպանէ իր հայրենւոյն, կիցները, ալ իրաւացի չպիտի ըլլայ կողմնապահութեան կամ իր ազգականները առջև քշելու որ և է մեզադրանք իրեն դէմ: Եթէ իր որդին Պօղոս և իր փեսան Տիգրան զրաւած են բարձր զիրքեր՝ իրենց անձնական տաղանդներու չնորհիւ է միայն: Երկուքն ալ բարձր ուսմունք առած են Ֆրանսայի մէջ, երկուքն ալ գործունի օգնութիւն մը կը բերեն Եգիպտոսի վերանորոգման:

Միեւնոյն խօսքը կրնայ ըսուիլ նաև Արթինի մասին՝ որ հանրային կրթութեան առաջնակարգ պաշտօնէաւ մ'ըլլալու յոյսեր կուտայ: Նոյն ճիւղին փոխ-նախարարն է այսօր: Քաջահմուտ արարելէն, իսլամական հնազանդութեան ժողովրդական աւանդութեանց ու հեքեմներու՝ հոգին կը համարուի Եգիպտոսի Կաճառին Նեղոսի ափանց այդ ակադեմիային՝ որու նախագահն է Պ. Մարտիրոս Նշանաւոր եզրկտաղէտը: Միեւնոյն ժամանակ խորագէտ ուսումնասիրած է Ֆրանսական անկլիական, դուիցերիական ու գերմանական մանկավարժութիւնը, ու կ'ուզէ անոր արդիւնաւոր կիրառութիւնն ընել զխաւորապէս մասնատակաւ ազգութեան մը համար: Իր հոյակապ մատենադարանը՝ ճոխ մթերանոց Եգիպտոսի վրայ ճառող զիրքերու՝ հոչակունի Եգիպտոսի մէջ: Արթին Փաշայ որդին է Արթին Պէյի՝ ոչ իբր նախարար յաջորդած էր Պօղոս Պէյ Նուսուֆի՝ այն օգտակար պաշտօնակցին՝ որու անձնութիւնն այնքան արտաշնորհ վերարեւումի մը վիճակեցաւ՝ ինչպէս տեսանք վերը:

Արթին Փաշայի հայրը Արթին պէյ՝ որ նոյնպէս փոխարքաներու երախտագիտութենէն դո՛ւ մնալու պատճառ չունեցաւ, սովորութիւն ունէր ըսելու. «Պօլսոյ մէջ՝ տուն. Սև - Ծովու վրայ՝ նաւ ու Եգիպտոսի մէջ բարեկամ մե՛ն ունենար»:

Այս խօսքով հասկցնել կ'ուզէր թէ Եգիպտոսի բարեկամները կեղծ են ու վտանգներու ենթարկող. ինչ-

պէս Սև - ծովը կ'ենթարկէ ստէպ նաւօրեկութեան վրտանգի, Պօլսոյ մէջ տուն մ'ալ՝ յաճախողէպ հեղեհներու:

Բանալիները (sentences) հակիրճ ու նկարէն ոճով ախորժկի են առհասարակ բոլոր Արեւելքոց և ստէպ առակներու ձև կ'առնեն: Այս կէտիս մէջ Արեւելքի մ'է՛ նուպար: Ամէն անգամ որ օգեւորուի կամ կըքի ելլէ՝ առաձներով կը խօսի ու այլաբանական ձև մը կուտայ իր գաղափարներուն: Ահաւասիկ մէկը իր լան կարծապատում առակներէն.

Ճնճղուկ մը ոստի մը վրայ թառած է: Բաղէ մը կը տեսնէ զան ու կը յափշտակէ կը տանի: Վրայ կը հասնի արծիւ մ'որ կ'ուզէ որոն յափշտակել բաղէի ճիւղաններէն: Կոխն է կ'սկսի: Տեսնող բաղմութիւնը հետաքրքիր կ'ըլլայ թէ պատերազմիկներէն ո՞րը յաղթական պիտի ելլէ, և ոչ մէկը կը կարեկցի կամ մտքէն կ'անցունէ խեղճ ճնճղուկը՝ որ անոնցմէ մէկէն պիտի յօշոտուի:

Պայքարի առարկան, ճնճղուկը՝ Եգիպտոսն է: Այդ ճնճղուկ յորջորջուած երկրամասին նախարարն էր Նուպար՝ որ սակայն կրցաւ այնքան մեծ գործեր կատարել (Ծ. Թ.), իսկ թէ որոնք են անոր համար կուրծտողները՝ անուանել հարկ չկայ, կ'ըսէ գործոյս հեղինակը՝ Հօլէնսթի (1):

(1) Յայտնի է թէ Անկլիոյ ու Ֆրանսայի է ակնարկութիւնը: Այս վերջինը ինչպէս ուրիշ կէտերու՝ նոյնպէս եւ Եգիպտոսի գերակշռութեան մասին կը հակառակէր միշտ Անկլիոյ: Բարեյիշատակ էտուար թագաւորի հաշտարը ջանից շնորհիւ ու փոխադարձ գիշողութեանց հիմերու վրայ նա համայնութեան եկած է՝ որու զխաւոր պայմաններէ մին այն է որ Եգիպտոս անկլիական ազդեցութեան շրջանակին մէջ գտնուի: Այս մասին պայքար մղելէ դադրած է Ֆրանսա:

ԺԲ.

Մախուպաշա. — Իսմայիլի վրայ դրուած խնամակալութիւն. Իսմայիլ կը տապալէ խնամակալութիւնը Արապի միջոցաւ. — Նուպարի սրամիտ մէկ խօսքը. — Լորտ Լայրնաի տրուած խորհուրդ. — Հրաժարում Իսմայիլի. — Կամպէթայի կարծիքն անոր վրայ:

ԱՅՍԵՍԻՈՐ զիւանազէտ մը զոհեիկ վայելող մը որակած է Իսմայիլը՝ որ «կ'ըմբօշնէր Եգիպտոսը առանց խորհելու թէ օր մը չպիտի՝ խղէր զան իր թեւերուն մէջ»: Իրեն հոգը չէր բանը, միայն թէ իր կուսակիցներուն ոսկի ունենար թափելու և միանգամայն կարենար աւելցնել իր անձնական հարստութիւնը: Նա՝ զստական իմաստով՝ կը պարարէր իր հպատակներուն արիւնով ու քրտինքով՝ զորս կը կեղեքէր՝ կը հարստահարէր անխնայ (1):

Սիստ հանճարեղ գիւտ մ'երեւցաւ իրեն այն չափաւոր կարգադրութիւնը՝ որով կ'ալուածատէրք՝ հինգ տարուան տուրքը առաջէն վճարելով միանուագ՝ ամէն տեսակ ապագայ տուրքէ զերծ պիտի մնային: Այդ կարգադրութիւնը՝ ի սկզբան կամաւոր՝ վերջը վերջը եղաւ հարկազրկ, ու կոչուի Մախուպաշա: Անագին զօրութիւն մը պիտի ըլլար այս՝ եթէ չլաջողէր Նուպար երկկողմանի դաշնագրի մը ձև տալ անոր՝ հաշուեցոյցին մէջ արձանագրուած և դատարաններու հովանաւորութեան տակ:

Կառավարութեան ազագայ հատոյթները առաջէն կ'ըլլէ լմնջնելու այս կարգադրութիւնէն զարհուրեցան Հանրային Պարտուց արժէտեսարք: Անոնց խնդրանայ

(1) ՄԵկ ծագուելը Սուլթան Համիտի՝ այն անարկու բրանակային՝ որու ոտքին Ներսէ իսկ չէր կրնար հասնիլ: Ե. Թ:

վրայ Ֆրանսա ու Անկլիա որոշեցին խնամակալութեան տակ դնել այդ չափը համազրաւիչը ու Եգիպտական զահլիճին ծօտ իրը իրենց ներկայացուցիչները խօսեցին տը Պլինիէրը և Ռիվերս Ուիլսոնը՝ որոնց ընկեր տըր ունեցաւ Նուպար՝ իրը ներկայացուցիչ տեղական տարրին: Իրը թէ ինք Ստիվը կազմած ըլլար այդ զահլիճը՝ այլ կատուութիւնը սրտին մէջ՝ բռնի ստիպուած էր հանդուրժել անոր: Նախօրի ինքնակալը ալ հիմայ կ'զգար ինքզինք իրը սահմանադրական թագաւոր մը՝ ստորագրաս իր պաշտօնականութիւն: Նա որոշեց թօթափել այդ լուծը, ու նախ և յառաջ փորձ փորձեց օծիքն ազատել Նուպարէն՝ որու ներկայութիւնն ամենէ աւելի կասկած կ'առնէր իրեն, կարծելով թէ անկէ ետք զիւրին պիտի ըլլար ազատագրուել Ֆրանսացի ու Անկլիացի խառնակաշնեքն: Միեւնոյն ժամանակ Ֆրանսացի հիւպատոսին նախանձը կ'արժարձէր առաջնոյն դէմ, և Անկլիացի հիւպատոսինը՝ երկրորդին դէմ:

Մեքենայութեանց մանուածքը կատարեալ եղաւ՝ երբ ի լրումն խառնաշփոթութեան՝ Արապի իր հոչակաւոր յայտարարութիւնը (pronunciamento) մէջտեղ կը նետէր: Հնարքներու փոփոխութիւն այն ատեն: Իսմայիլ զինուորական խառնակութեան մը չնորհիւ կը յայտարարէ որ կարգապահութեան պատասխանատուութիւնը չստանձնիր՝ և թէ պաշտօնի վրայ մնայ Նուպար Այս վերջինը իր պաշտօնակիցներէն հարկ եղած աջակցութիւնը չգտնելով՝ հրաժարականը կուտայ և կը մեկնի Եւրոպա, համոզուած թէ ուրիշ բան չէր մնար ընելիք՝ բայց եթէ ազատ ընթացք մը տալ ղեկքերու՝ որք տեղի պիտի ունենային անողատճառ:

Ստիվը՝ իր ամենէն աւելի ատամ մարդէն ճողոպրած՝ միւսներուն կարգն ալ եկած կարծեց: Երկու ամիս ետք կը համոզէր Ալի-Փաշայ Մուպարէքը՝ հին Ֆելլահ մը աշակերտ բազմաբուռեւտեան Դպրոցի, որ վաքըֆներու զահլիճին մէջ կը գտնուէր կարծեմ, Արապի ու անոր արքանեակներուն հետ համաձայնիլ՝ Պ.

տը Պլինիեզը և Ռիլերս Ուիլսոնը տալիս են համար՝
Յաջողեցաւ դաւը ու զինու զօրութեամբ Իսմայիլի վը-
րայ զրուած խնամակալութիւնը ջնջուեցաւ: Խտիվը
կը պատրաստուէր իրեն սովորական եղած անխղճու-
թեամբ ծուղակ լարելով մէջտեղէն վերցնել Արապին,
որմէ հտք կը յուսար հուժկու ձեռքով մը խեղդել զին-
ուորականներու աստամբութիւնը՝ ապացուցանելով
Եւրոպայի որ դէլին էր իրեն անձամբ կատարել իր
գործերը: Այս կերպով առաջուան նման՝ աւելի մեծ իշ-
խանութեամբ պիտի կրնար իր երկիրը կառավարել
իրը ազատարար մը ընկերութեան...:

Ռիլերս Ուիլսոն կը հրաւիրէր Նուպարը իրենց դահ-
լիճին ջատագովութիւնը դրի առնել: «Ի՞նչ հարկ, կը
պատասխանէր անոր Նուպար: Մենք ձախողեցանք,
յանցանք մերն է ուրեմն, ու այն ատեն պիտի ար-
դարանանք՝ երբ ինչայ Իսմայիլ»:

Քիչ ատենէն տեղի ունեցաւ այդ անկումը: Նու-
պար իմացած էր թէ Պ. Վատինկոն (*) կը փափաքէր
այդ բանը ու միջոց մը կը խորհէր: Եղիպտոսի պետա-
կան մարդը գտաւ այդ միջոցը: Խորհուրդ տուաւ Լորտ
Լայընսի (**) որ նոյնպէս փափաքող էր Իսմայիլի պատ-
ժուելուն: Անկիւի ըրած նախատինքին համար, գործա-
ծել առանց ինք երեւալու՝ անկիւական գովաւոր Պ.
Վիլիքէնը՝ որ բարեկամ էր փոխարքային, թող անկիւ
առաջարկէ Նորին Բարձրապատուութեան հրաժարական
տուլ, ու միեւնոյն ժամանակ տարածայնէ բանը:

Բրիտանական կառավարութիւնն ընդունեցաւ այս
խորհուրդը: Ֆրանսական հիւպատոսն ալ իր կողմէն
միեւնոյն հրահանգն ընդունեցաւ, ու հրաժարականի ա-
ռաջարկը գլորեց Իսմայիլի:

(*) Այդ Թուականին Ֆրանսական դեսպան Լոնտրայի մէջ:

(**) Այդ Թուականին անկիւական դեսպան Բարիզի մէջ:
Ծ. Թ.

«Այդ բանն ինքզինքնէ՞դ կը խօսիք, Պարոն Թրի-
քու, խօսեցէ՛ք բացայայտ» հարցուց Խտիվը՝ վրդովե-
մէջ: — Պէտք եղածէն աւելին կը հարցնէք, Բարձրա-
պատիւ Տէր...»:

Այս խուսափողական պատասխանը կատարեալ ը-
րաւ իշխանին վախն ու վրդովը՝ որ ուզեց այն մասին
Աւստրիոյ հիւպատոսին կարծիքն առնել: Ան ևս խոր-
հուրդ տուաւ հրաժարիլ, իբր միակ միջոց պատուաւոր
կերպով գործին մէջէն ելնելու:

Եւ Նորին Բարձրապատուութիւնը անձնատուր և
դաւ բոլորովին՝ երբ իմացաւ թէ Պիլմարքի խորհուր-
դով Բ. Դուռը պատրաստուած էր հրաժարեցնել զինք:

Կամպէթա այն կարծիքէն էր թէ Իսմայիլ պէտք
չէր հրաժարիլ, Կեսարեան գնացքով հանրապետական
մ' էր նա, ու բոլոր Արեւելեան պետական մարդիկնե-
րէն ամենէն աւելի հաւնածը Հիւսէյին Ամին փաշան էր,
մեծ կազմակերպիչը Սուլթան Ապտիւլ - Ազիզի դէմ պատ-
րաստուած պետական հարուածին: «Իրմէն իսկ իմա-
«ցած եմ այս գնահատումը՝ որ զարմացուց զիս 1876 ին,
«այլ չզարմացներ զիս հիմա՝ որ աւելի հասկցուած են
«հուժկու հանրավարականին (democrate) իշխանաստատ
«ձգտումները: Միտնաթի կամ Նուպարի նման օրինու-
«կան ձեւով ազատականները իր բանին չէին դար»,
կ'ըսէ զրքիս հեղինակը Ալեքսանդր Հօլէնսքի:

ԺԳ.

Յեղափոխական տրամերգը. — Նուպար հեռու կը մնայ. —
Արապի. — Իր նկարագիրը. — Իր կուսակիցները. — Շէյխ
Ապտո. — Մահմուտ - Պարուտի. — Շէյխ Օլէյշո. — Ապտուլ-
լահ Նետիմ. — Թուլցայի կարծիքը հանրային պարտուց մա-
սին. — Ռիազ ու Շէրիֆ. — Երեւելիաց խորհրդարանը. —
Արապի իշխանութեան ծայրակէտն հասած. — Ազնոսանդ-
րիոյ կոտորածը. — Ռմբակոծութիւն. — Թէլ - էլ - Բեպի-
րի պատերազմը. — Արապիի յանձնապատասխանութիւնը,
ինչպէս Ապտ - էլ - Գատէրինը՝ Ազնոսիոյ մէջ. — Եթէ
Գուրանի արարքները գիացած ըլլար Նուպար(*):

ՆՈՒՊԱՐ կը չարունակէ Եւրոպայ մնալ մինչ յե-
ղափոխական տրամերգ մը կը պարզուի Նեղոսի ափանց
վրայ: Արապի փաշայի գլուխ եղած չարժման խորը ան-
ժխտելի զգացում մը կար արգարութեան: Այլ այդ
պահանջումը կրօնական միողիքականութեան մը զրոյմը
կը կրէր՝ որ յեղաշրջական երեւոթ մը կուտար անոր:
Նուպար մէկ կողմէն կը խորհէր անշուշտ թէ տեղացիք
իրաւունք ունէին երկար դարերէ հետէ զիրենք ճնշող
հարստահարութենէն այլ ևս յոգնած՝ տաղտկացած ըլ-
լալու, իսկ միւս կողմէ կը մտածէր թէ այդ տեղա-
ցիներուն օգտակար չլիտի ըլլար վրանէն թօթուել ար-
դի քաղաքակրթութիւնը՝ եթէ յեղափոխութիւնը յաղ-
թանակէր, ինչ որ հաւանական չէր՝ ի նկատ առնելով
եղած չարժման սխալ ու ձախող ուղղութիւնը:

Չեմ գիտեր թէ Արապի փաշայ ու իր գլխաւոր
գործակիցները ի՞նչ կը պատասխանեն իրենց գէմ եղած

(*) Այս գլուխը իր խիստ շահեկան քովանդակութեան
համար արժան դատեցինք՝ Սարգմանել ամառողովին Սեպէտ
Նուպար մտք մը չունենայ անոր մէջ:

Ե. Թ.

ամբաստանութեանց, այլ ինչ որ պիտի պատմեմ՝ այդ
խնդիրն վրայ՝ սա՛ միայն պիտի ապացուցանէ թէ
Նուպար օգտակար գեր մը չէր կրնար կատարել այդ
ազգային խորտումին մէջ: Նա մէջը չխառնուեցաւ,
քաշուեցաւ մէկ կողմ՝ և զինք յատկանշող նրբադա-
տութեամբ (tact) ու խելքով տեսարանին վրայ իր վե-
րելումն ընելու ժամն սպասեց:

Գիւղացիի մը զաւակ է Ամէտ Արապի. նա Սայի-
տի բանակին մէջ մտաւ, հաճելի եղաւ խօսիլին իր բար-
ձրը հասակով և կանոնաւոր գէմքով ու աստիճանի
բարձրացում ունեցաւ չուտով, այլ յանկարծ աչքէ ին-
կած՝ իր պարապոյ ժամերը էլ - Ազլարի մզկիթին ան-
ցուց մահմէտական աստուածաբանութեան մէջ թաղ-
ուելու համար: Երեք - չորս տարիէն իր հայրենակցաց
սքանչացման առարկայ կ'ըլլան Գուրանի և անոր մեկ-
նաբանութեանց վրայ իր խորունկ հմտութեամբ:

Իսմայիլի գահակալութեան ժամանակ նորէն զին-
ւորական ասպարէզը կը մտնէ, և ընդհանուր համարու-
մի արժանի կ'ըլլայ իր անստղիւտ բարոյականով և օրի-
նական ըրեքապաշտութեամբ: Այդ ժամանակէն ամէն
առթիւ հակառակ կը խօսի Թուրքաց: Նա ոչ հայրենի-
քի անուն կուտայ դեռ և ոչ աղատութեան, այլ միայն
կ'ողբայ թէ իր հայրենակիցները ի՞նչու այնքան ստորին
գիրք ունենային երկրին օտար վարիչ զասակարգին
առջև:

Հապեշխտանի արչաւանքէն ետ կը գառնայ տե-
ղակալ - գնդապետի աստիճանով ու 1876 ի ժամանակ-
ները գաղտնի ընկերութեան մը մէջ կը մտնէ՝ զոր
սպայք կազմած էին Իսմայիլը տապալելու նպատակով,
և գլուխ կ'ըլլայ այդ ընկերութեան:

Արապին գլխաւոր ճանչցողներու մէջ կը գտնուէին
Շէյխ Ապտո՝ քաջամուտ արապ պատմութեան ու գրա-
կանութեան, Ալի փաշայ - էլ - Ռուպի՝ բարձր հմտու-
թեամբ եղած Գահրէի զպրոցներէն: Յետոյ կուգային Ապ-
տուլահ փաշայ, Ալի - Ֆեհմի փաշայ, Թուլպա փաշայ,

Եւագրուայ փաշայ Սամի, ամէնքն ալ գործունի ու քաջատիրա մարդիկ, ինչպէս նաև Մահմուտ Մամի փաշայ Պարուտի՝ որ Արապի փաշայի չափ ազդեցութեան տէր եղաւ։ Կրնանք յիշել նաև Շէյխ Օլէյջօ, հօւտ ուսուցչ։ չապետ Գահիրէի Սորպօնին, ցնորեալ մ' որ կը պատմէր թէ մարդարէն իրեն երեւցած էր երազի մէջ ու յայտնած՝ թէ Արապի «Եգիպտոսի ազատարարը» պիտի ըլլար։

Պէտք չէ մօռնալ նաև Ապտուլլահ Նատիմը՝ մեծ առևտրաբան երեւելեաց ժողովի որ սա աւանդալէպը կը տարածէր բազմութեան մէջ թէ «ազատարարը» Ալիի որդի Հասանի գծով Մուհամմէտէ կը սերէր, ու հետեւաբար արժանի էր խալիֆայութեան թեկնածու ըլլալու։ Աւելի նոր ազդարանութիւն մը զինք կը կապէր Մեհմէմէտ-Ալիի տոհմին հետ՝ իր որդի Ապպաս-փաշայի ու Պետուին կնոջ մը։ Այս էրկու ազդարանութիւններն ալ Արապիի հմայքը ծալր աստիճան կը բարձրացնէին ժողովրդեան մէջ։

Ռուսութիւն հանելով բանակին մէջ՝ ներստութեան ջնջուած պահանջնք ամենէ յառաջ՝ օրէնսդիր իսկական ժողովի մը գումարուած խնդրեց՝ որ Սահմանակարգ՝ ժողովի (Convention) պիտի փոխուէր ու ընկերվարական սկզբունքներու չեղտեալ ներկով (teinte) մը հանրային պարտքի ժխտուած ընդնշմարել տուաւ։ Ազգային կուսակցութենէ անձնաւորութիւն մը՝ Թուրպա փաշայ կուսակալ Աղեքսանդրիոյ, սա կերպ կը խօսէր այդ մասին։ «Հանրային պարտքը Իսմայիլ ըրաւ։ Եգիպտոսի ժողովրդեան կարծիքը չհարցունցաւ, հետեւաբար սա պատասխանատու չէ։ Եւրոպա թող խօսիվէն՝ որ պատանդ մ'է իր ձեռքը, պահանջէ վճարել այդ պարտքը։ Ասկէ ետք Եգիպտոս պէտք է վերադառնայ Եգիպտացեաց և ոչ թէ օտարականներուն՝ որ զայն կը շահագործեն ու կ'կողոպտեն»։

Թէվիֆիի իշխանութեան ժամանակ՝ վարչապետ Ռիազ փաշայ խիզախ ձեռնարկով մ' ուղեց զսպել խը-

նուութիւնը, ու իր հրամանով երեք զլխաւոր զնդապիսները՝ Արապի և երկու ուրիշներ՝ ձերբակալուեցան ու Սուլթան պիտի խրկուէին՝ ուրկէ հազուադէպ էր վերադառնալ։ Զինուորներն իսկոյն զլուխ վերցնելով կազատին իրենց զլխաւորները։ Այս բանադրութեան միջոցին Արապի իր երկու ընկերներուն մտահոգութիւնները կը հանդարտէր «Սատուած զմեզ ասկէ պիտի ազատէ չուտով» ըսելով։ Այս խօսքերն ստուգուելով՝ գերրնական ներշնչութիւն մը համարուեցան ամենէն։

Այդ անպաշտ փորձին վրայ Ռիազ խնայով՝ անոր յաջորդեց Շէյրիֆ՝ որ խալիֆի հրամանով երեւելեաց խորհրդարան մը կը գումարէ։ Սա կը տապալէ զինք ու կ'ստիպէ գործադիր իշխանութիւնը ժողովրդային դահլիճ մ' ընդունելու՝ որու կը նախագահէ Մուհամմէտ Սամի։ Պարուտի։ Արապի կը գոհանայ պատերազմական նախարար ըլլալով։

Այդ ֆեղանջ իշխանութեան զազաթնակէտն հասած էր սակայն. իր ձեռքն էր իշխանապետ հրատարակել ինքզինք, հիմնովին վերակազմել Եգիպտոսը՝ իր բացառիկ ազդեցութեան տակ գնաւոր ժողովի մ' օժանդակութեամբ ու 39 ի սկիզբ մ' ընել Արեւելքի մէջ։ Այլ ատոր համար հարկ էր հանձար մը, ուսմունք մը ու միեւնոյն ժամանակ փորձառութիւն մը՝ որոնցմէ կը թերանար ինք։ Գուրանը կարդացած էր այլ ոչ արդի և ժամանակակից պատմութիւնը։

Իր զատուած ուղղելու՝ անոր անբուսականութեան տեղը լեցնելու համար չունէր նա ուղեցոյց մը՝ առաջնորդ մը, ուստի և մեքենայութեանց բաւելի մը մէջ մոլորեցաւ։ Մէկ կողմէ կը չոյէ Իսմայիլը իր վերահաստատական զազափարներուն մէջ, միւս կողմէ կ'ուզէ հաւատացնել Սուլթանին թէ զինք իր լիակատար գերիշխանութեան մէջ պիտի հաստատէ վերստին։ Ստույգ է թէ այս կրկին խստամտներէ և ոչ մին բռնելու դիտում ունէր, ու միւս կողմէ ծալր աստիճան ձախաւերութեամբ մը իր զանցառելի քանակ վարուեցաւ Անկլիոյ

հետ: Մինչև իսկ չկաւ ձմեռակներու չմանցողց սէգ Ալպիոնի մարտանաւերը՝ որք նաւահանգստին մէջ անտարբեր ընթացք մը բռնած էին՝ երբ կոտորած կ'ըլլար Աղեքսանդրիոյ մէջ:

Իր մտքին մէկ յղացումը չէր այդ ջարդը՝ որ հաւատակ կուգար իր հեղ բնաւորութեան, և որու վրայ չարաշուք գաղտնիք մը կը սաւառնի: Յիրաւի կամ յանիրաւի Օսմանեան պատուիրակ Տերվիշ փաշան կ'ամբաստանեն որ իբր թէ խրախուսած ըլլայ զայն՝ եթէ ոչ դրդած: Յայտնի է թէ Տաճկաստան կը բամբասուի իբր սովոր այդ բանին:

Որ և է կերպիւ՝ այդ կոտորածը չպիտի կրկնուէր նորէն: Ի՞նչու ամիս մը ետք Աղեքսանդրիոյ ուժակործութիւնը: Անկլիացիք աւելի խաղաղ կերպով չէին կրնար իրենց մուտքն ընել Նգիպտոսի մէջ: Կրնային անշուշտ, այլ ուղեցին տպաւորութիւն գործել Ներուպայի վրայ, ու նաև կը կարծէին թէ Արաբները այդ դասէ ետք որ և է դիմադրութիւն չպիտի ընէին:

Թէվֆիք յօժար էր իբր աղատարաբներ ընդունիլ զանոնք, այլ ինքն ալ զերի մը յեղափոխութեան ձեռք երկրին իշխողը չէր, Սրապի ձեռք առած էր անոր պահպանութիւնը: Խեղճ Ֆելլահը յիմար յաւակնութեամբ մը երեւակայեց թէ բռնացող Անկլիացիները ծով ոլիտի թափէր, ինչպէս ատենով ըրած էր Մէհմէմէտ - Ալի, այլ չհասկցաւ թէ ժամանակները փոխուած էին. թէլ - էլ - Բեպլիւրի պատերազմը իր աչքերը բացաւ: Անկլիական այս արագ ու զիւրին յաղթանակը դրամով ձեռք չի բերուեցաւ — դրամը առաջարկուած ու մեծուած էր — այլ այն լրակատար գերազանցութեամբ՝ զոր Ներուպայի զինուորներն ունէին եզրապահան զինուորներուն վրայ:

Սա ալ կայ որ Արապի թխտա արշաւանք կատարած Հապեշխտան՝ այլ զուրկ էր ամէն ուղղազգիտական արուեստէ: Նա՛նկեղծօրէն կրօնասէր՝ իր միամտութեանը մէջ կը կարծէր թէ բաւական էր Ալլահը օգնութեան կանչել ջերմեռանդօրէն: Ինչպէս Մուհամմէտ Պէտր

մէջ՝ որպէս զի թշնամի վաշտերը իր առջեւն խոյս տան ինչ կորակոր: Եթէ ալ՝ մասնութեան անկարող էր նա: Եթէ ծախած ըլլար իր անձը՝ Մէլլանի մէջ չպիտի արգիւզէր. խիստ բարձր գիրք մը պիտի գրաւէր, գոնէ՛ կառավարիչը պիտի ըլլար Գահիրէի սրբ տխողոսով:

Արապի մտքի պատրանքը ծիծաղելի էր անշուշտ, այլ նոյնպէս ծիծաղելի չէր կտրիճ Ալտ - էլ - Գատէր՝ որ սուրբ պատերազմ հրատարակած էր Յրանապի զէմ: Հրաշարործական միևնոյն ջերմ հաւատքն ունենալով աստուածային ամենազօր օժանդակութեան վրայ (*):

(*) Էր յիշենք այս առթիւ «Թալիք» ի նշանուոր թըղ-ժակից (այժմ վախճանած) Պ. տը Պլովիճի մէկ նամակը՝ յիշեալ լրագրի մէջ հրատարակուած՝ եւ որ միևնոյն ջերմ հաւատքին մէկ խիստ հետաքրքրական պարագան կը պատմէ՝ այս անգամ մեծ բռնաւորին՝ Համիտի կողմէ: Բելվնայի պատմական պաշարման ժամանակ էր՝ ուր հերոս Օսման փաշայ ա՛յնքան արուեստով ու ա՛յնքան կարիճութեամբ պաշտպանեց այդ քաղաքը երկար ամիսներ՝ անգլիէ կոտորած տալով Ռուսոյ՝ որը այն ժամանակ եպարաւորեցան հապենպով օգնութեան կանչել Ռուսներին՝ զոր արամարներ էին ի սկզբան: Օսման փաշայի փառաւոր յաղթութեանց լուրերը հետզհետէ կը հասնէին Պոլիս, և Համիտի ուրախութիւնն անպայման էր այս մասին: Այդ ժամանակները Պլովիճ Բելվնայէ կը վերադառնար Պոլիսի համբով, եւ Համիտ լսելով բանը՝ լուր կը խրկէ անկլիական զեպանատուէր մէջ կը փափարէր տեսակցիլ մեծամուն Թըմակչին՝ ինչ որ անոր բերնէն իսկ ուղեւոր լսել մանրամասն յաջող պարագաները Օսման փաշայի զերապան յաղթանակներու՝ որը բերկրութեամբ կը լեցնէին իր սիրտը: Պլովիճ իր Թըմակչութեան մէջ կը տատմէ մէջ Համիտ ի լուր այդ բոլոր վաւերական պարագաներու՝ որը կը հաստատէին լիովին իր նախապէս ստացած բոլոր տեղեկութիւնները՝ հետեւեալ հետաքրքրական դրուագը պատմեր է ինքը: Ահա ներկայ պատերազմը զեւ չսկսած՝ զեպանախորհուրդ գումարուեցաւ Պոլիս՝ Հերաէր - Պոնայի երկարա-

Եզիպտոսի յեղափոխական շարժումին արուած կրօնական նկարագիրը չհարկադրե՞ր զմեզ ընդունիլ թէ իրաւունք ունէր Նուպար իր ղէմքը պահելու այս տենդոտ ժամանակաշրջանի մէջ։ Ամէն փրկաւէտ գործունէութիւն արդիւեալ չէ՞ր իրեն խտրական և խռովարարի մը միջև՝ որոնցմէ ոչ մին և ոչ միւսը չպիտի հետեւէր իր խորհուրդներուն։

Կը մտածենք որ եթէ գրական արարները գիտնար Նուպար և այդպէս ազդեցութիւն չանէր Արապիի վրայ՝ իր ներկայութիւնը կրնար եզիպտոսի նպաստաւոր կերպով ներգործել զէպքերու վրայ։

Այլ ի՞նչ հարկ քրքրել հոս յետահայեաց վարկած մ'որ վերև յայտնուած է արդէն։ Կը վախճամ որ եթէ այս տողերը Փաշային աչաց հանդիպին՝ չըսէ արհամարհանօք. «Բաղաքականութիւն չէ այս, գրականութիւն է»։

Նա սովոր է այս մեղմ ձևեր գործածել ամէն անգամ որ մամուլի զառանցանքները կը կարգայ։ Կը վախճամ միևնոյն եպիքանքին վիճակից՝ որքան մեղմանոջ ալ ըլլայ անոր ձևեր։

Կենսագրութիւնս ձեռք կ'առնեմ վերստին։

տեւ խռովութեանց առթիւ նոր կարգադրութիւններ ընելու, բոլոր սէրութեանց ներկայացուցիչներու կողմէն եղան այնպիսի առաջարկներ՝ զորս երեսփոխանական ժողովէն ոչ մ'առած մերժեցի բացէ ի բաց։ Ձեր անկլիսական պատուիրակը Լորա Մալգուրիի իր հրաժեշտը տալու համար վերջին անգամ այցելութեան եկած՝ ակնարկութիւն ըրաւ այն ամենածանր վտանգներուն՝ որք ամեղ թշնամոյ մը կողմէ (Ռուսաստանին էր ակնարկութիւնը) կ'սպառնային Տաճիկաստանի՝ այս անգամ առանձին մնացած՝ խիստ հաւանօքն յառաջ գալիք մեծ պատերազմին մէջ։ Ես այն ժամանակ չկրցի պատասխան մը տալ Լորա Մալգուրիի, այլ ըսի մտքէս որ եթէ Եւրոպա չկայ այս՝ անգամ՝ դեսպանախորհուրդի առաջարկներով կապուած՝ վերէն Ալթաին ալ չկայ։ Եւ անա Ալթաին ցուցուց առանց Եւրոպայի իր հրաշալի օգնութիւնը մեր արդար դատին...»։ Կրօնական մտայնութիւնը նոյն էր նոյն իսկ Համիտի հանձարեղ համարուած գլուխին մէջ... Ծ. Թ.

ԺԴ.

Նուպար ու Կամպէթա. — Փարսոսներու գեանադամներ. — Նուազող տաղանդ. — Յրանալի պետական մարդոց սխալմունքը. — Ինչո՞ւ Նուպար իշխանութիւնը կը սիրէ. — Մերժում անկլիսական առաջարկի մը. — Զուգակշիռ Բիազի ու Շէրիֆի հետ. — 1884 ի զանգուշ. — Թէվիթի իր դիրքը չհասկնար։

Երբ Նուպար և Կամպէթայի կենաց վերջին տարիները Բարիզ կ'ապրէր, զայն էր Յրանալի երեսփոխանական ժողովի այն նստին՝ ուր անկա ճառ մը խօսելով եզիպտական խնդրոյն վրայ, կը հաստատէր թէ կը գտնուին այնպիսի ժողովուրդներ՝ զորս մտրակի հարուածներով պէտք է վարել, և թէ այդ կարգէն են եզիպտացիք՝ Փարսոսներու գեանադամներուն մէջէն մարդկային իրաւունքները զտած, հասկցած չըլլալուն պատճառաւ։

Կամպէթայի քերնէն ելած այս զեղուն սովետութիւնն իր կուսակցութեան բուն ծափերուն արժանաչաւ։ Այլ գտնուեցաւ մէկը՝ որ սոսկալի զարայաւ ու ինքզինքին վրայ ամենամեծ ճիգ թափեց յայտնի չընելու այդ գոյրոյթն։ Արեւելքի այցելուն էր ան՝ որ ակնարկով մ'որ հնարակալութիւնը յայտնեց Բիւմանսոյի սրամիտ պատասխան մը տուած ըլլալուն Կամպէթայի խնայող յայտարարութեան ու այդ օրէն Կամպէթա աչքէն ելաւ։

Զարմանալի չէ ուրեմն որ ամէն պերճախօսական ձիւք մերժէր անոր՝ դատելով զինք իր նուազող հոյակապ տաղանդին մէկ ճախող յարացոյցէն։

«Էլ զուտնութիւն մ'էր այն, ոչ աւելի»։ Կ'ըսէր ինձ իրիկուն մ'որ ատենադահլիճ արուեստի վրայօք կը վիճարանէինք՝ իրար հետ։

եւ ստուգիւ մեծ տարրերութիւն մը կար առջի պերճ արհեստագործին ու կտրի երկարացան հետադիմ միջն: Այլ միւսնայն մարդը չէր կամպէթա:

Երկուքն ալ՝ կամպէթա ու Նուպար իրր վիպի ներկայացած հայազգի օրիորդ Տաթառեանի հարսնիքին՝ որ Պարոն Պարէրի հետ կ'ամուսնանար, այդ օրը միայն տեսնուեցան իրար՝ հետ և երկար ալ չտեսցան⁽¹⁾: Այդ կարճ տեսակցութեան մէջ իրենց միջև համակրութիւն մը չհաստատուեցաւ բնական: ու՝ այլեւ իրար երես տեսնելու համար չկարողացան մէկը և ուր միւսը:

Յրանսայի պետական մարդոց կողմէ սխալ մ'է օտար պետական մարդոց հետ ծանօթութիւն կապելու հոգ չտանիլ երբ առիթը ներկայանայ: Այդ հպումով աւելի բան պիտի հասկնան անոնք քան թէ զիւսանազիտական պաշտօնագիրերով՝ որ սակայ կը սխալեցնեն զիրենք:

Անկիւի խորհրդարանին անդամներն այդպէս չեն վարուիր. երբ Մխանթի մը կամ Նուպարի մը հայեցիւ պին՝ պատիւներ ընկով կը ջանան զանոնք բարեկամացնել իրենց քաղաքականութեան ու երբեմն կը յաջողին ալ:

Մերթ Բարիզի՝ մերթ Լոնտրոյի մէջ Նուպար կըս պատէր անհամբեր այն վառարկիլ ժամուն՝ ուր նորէն պիտի երևար Եզիպտոսի մէջ, քանզի անգործութիւնը ծանր կուգար իրեն: Գործերը զեկալարած միջոցին խաղաղ հանգստեան մը վրայ կ'երազէ սակայ. պաշտօնէ դուրս՝ քաղաքականութեան յուզմունքները կը վնասէ աւիտասնօք: Այդպէս է ահա իր նկարագիրը, ինչպէս է բոլոր անոնց՝ զորո բնութիւնը նշանակած է զլուր ըլլալու իրենց նմաններուն և ազդելու անոնց բողոքին վրայ:

Կա կը սիրէ իշխանութիւնը ինչպէս կը սիրեն տար-

(1) Պ. Պարէր ֆրանսական ընդհանուր հիւպատոս էր Գահիրէի մէջ:

փուէի մ'որու հետ աւելի հաճոյքով ու խանդով կե. նակցիլ կը վերսկսին ամէն մէկ տարակայութենէ ետք, ըլլայ այն կամաւոր կամ բռնի: Փառասիրութիւն ու անձնասիրութիւն մաս մ'ունին այդ հրայրքի մէջ, այլ անձնասիրութիւնը դառնաւ մաքրուած է ուրիշի սէրով և փառասիրութիւնն ալ զերծ կը գտնուի ամէն փուճ ունայնամտութենէ, ամէն յիմար անպարծութենէ:

Թէլ - էլ - Բէպիրի պատերազմը վերջակէտը դրած էր ֆրանքո-անկլիական ամէն տիրակցութեան (condominium), ամէն երկուքով թեւարկութեան: Սնկիա ե-զիպտոսի խառնակութեան մէջ ինք միւսակ միջամտած ըլլալով՝ երկրին ուղածին պէս կարգաւորելու ազատ կը մնար: Պահ մը զազափար յղացաւ խոխկական իշխանացեղը (dynastie) ճամբելով՝ անոր տեղ զնկ Նուպարի կառավարչականութիւնը (gouvernorat):

Այս երրորդ անգամն էր որ փոխարքայութիւն մը կը չողողար Իզմիրցի Հայուն աչքին, այլ բոնն իրեն առաջարկուելուն պէս՝ «Այդ անկարելի է, ես մահմէտական չեմ» կը պատասխանէր:

Զրոյցն ստույգ է թէ ոչ՝ չենք զխտեր. անուղղակի աղբիւրէ մ'իմացած ենք զայն և ոչ թէ բանակցութեան մէջ զանուշութիւն, ուստի չենք կրնար երաշխաւորել անոր վաւերականութիւնը: Իմ մասին հաւատ կ'ընծայեմ այդ զրոյցին ու ցաւալի կը համարեմ որ այդ կարգադրութիւնը իրականացում չգտաւ: Եզիպտոս ինքզինքնին մ'այն մտածող առ ի զարդ փոխարքանութեան տեղ Նուպարի անձին մէջ պիտի գտնէր ընդհանուր կառավարիչ մը ժողովրդեան բարգաւաճման գլխավին ան նաղիր: Իր հ վստահութեան ներքեւ արդարութիւնը պիտի գարգանար, զատախաղաթիւն, երկրադարձութիւն, ճարտարագործութիւն հզօր թռիչք մը պիտի առնէին, ազատութիւնը պիտի պատրաստուէր չէնքը պատկերու ի կատար ածելու: Կրօնքի տարբերութիւնը անյաղթելի խոչընդոտ մ'էր միթէ: Չենք կարծեր: Սուտանի բնակիչք Պէյքըր և Կորտոն փաշա-

ներու բացարձակ իշխանութիւնն չընդունեցա՞ն սուանց բողոքոյ ձայն բարձրացնելու : Ինչո՞ւ եղիպտոս՝ ուր նուազ աստիճաններու մէջ կը գտնուին տղիտութիւնը, աւելորդապաշտութիւնն ու մօրեռանդութիւնը առանց տրտունջի չպիտի ընդունէր Նուպարի՝ այդ որդեկորաբար եղիպտոսյւոյն՝ սահմանադրական իշխանութիւնը : Իր ամենահզու բնակիչները վեց հազար տարիներէ հետէ սօ-վորած չե՞ն որ և է իշխանութեան գլուխ ծռելու : Անոնք պիտի հանդուրժէին անկլիական տիրապետութեան մանաւանդ իրենց իրաւանց ու շահուց փորձեալ պաշտպանով մը՝ ինչպէս էր Նուպար ⁽¹⁾ :

Մեր ստացած տեղեկութեանց նայելով՝ Ռիազ և Շէրիֆ յօժար ու պատրաստ էին Նուպարի առաջարկուած պաշտօնն ստանձնելու : Այլ առաջինը չէր յարմարեր Անկլիոյ՝ դաժան մէկն ըլլալով, իսկ երկրորդը՝ վարանոտ բնաւորութիւն մ' ունենալով : Այդ երկուքէն ոչ մէկն ունի Նուպարի վարչական յատկութիւնները : Այդ երեքն միեւնոյն մակարդակին վրայ գնել՝ ինչպէս եղիպտոսի օտար զաղութներուն մէջ կ'ընէն մերթ, անոնց ամէն մէկուն արաբներու մասին կատարեալ տղիտանք յայտնել է : Որ և է կարեւոր նորակարգութիւն մը մէջտեղ չէ ելած ոչ Ռիազի և ոչ ալ Շէրիֆի

(1) Եւ սակայն Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրութեան հաստատութենէ ետք իսկ, ու մանաւանդ Օսմանեան պատմութեան այդ հետաքրքրական շրջանին, քրիստոնեայ տարրը դիտեամբ հեռու կը պահուի վարչական գլխաւոր ու պատասխանատու պաշտօններէ, եւ անշուշտ ի վնաս տէրութեան, բան-գի այդ տարրին մէջ կը գտնուին այնպիսի համարեղ ու տաղանդաւոր գլուխներ՝ որք աեւելի յառաջադէմ ու զարգացեալ տէրութիւններու մէջ իսկ կրնային մեծամեծ պաշտօններու բարձրանալ ու ամենակարեւոր ծառայութիւններ մատու-րունել երկրին, ինչպէս օրինակներն ալ պակաս չեն վնասու-կար ի տրութիւն չբանեցնող օտար կառավարութիւններու մէջ :

Ծ. Թ.

նախաձեռնութեամբ : Անոնք՝ երկուքը միասին՝ չպիտի կարողանային երբէք յղանալ և իրագործել դատաստա նական բարեկարգութիւնը, այդ անկապտելի փառքը Նուպարի :

Անկլիա հուսկ որոշելով գահին վրայ պահել Իսմայի-լը՝ անոր վրայ վստահութիւն չունենալուն Նուպարը պարտադրեց անոր՝ իբր նախագահ նախարարաց խոր հուրդի՝ արտաքին գործոց և արդարութեան նախարարի պաշտօններով, այլ սակայն միեւնոյն ատեն Նուպարի քով անկլիացի փոխ - նախարար մ' ուզեց կարգել Նուպար որ ներքին գործոց, ելեւմտից և հանրօգուտ աշխատութեանց իր երեք ընկերակիցներէն աւելի պիտի ներկայացնէր ազգային ինքնօրէնութիւնը, մերժեց այդ նուաստացուցիչ պայմանը : Հարկ եղաւ հրաժարիլ այդ դիտումէն և շատանալ հանրօգուտ աշխատութեանց պաշտօնէին քով վերահսկիչ մը գնելով գնդապետ Սքոդ-Մօնքրիէֆը՝ հմուտ ճարտարագէտ մը՝ որ իր կարողու-թիւնը ցուցուցած է Հնդկաստանի մէջ, ու յորջորջաւոր Ապտիւլ - Ռահմանի պաշտօնին արուեստագիտական մա-սը յանձնել նոյն գիտնականին : Ներքին գործոց ու միեւնոյն ժամանակ պատերազմական պաշտօնեան ինք-նագլուխ կը գործէ, այլ պատերազմական գործոց զբա-ղիլ չէ թողուած իրեն՝ պաշտպան տէրութիւնը ինք մի-այնարար ստանձնած ըլլալով այդ հոլը : Իսկ ելեւմտից պաշտօնեան հանրային պարտուց եւրոպական պատուի-րակներէն կախում ունի :

Այսպէս անո՛ւ կղաւ դահլիճին կազմութիւնը՝ որ կրնայ ըսուիլ թէ երկու գերակշիռ անդամներու վրայ կը կայանայ, Նուպար ու Մօնքրիէֆ՝ որ կատարեալ համաձայնութեամբ կը գործեն, ու անկլիական հակա-կռի ներքե կը կառավարեն՝ որքան որ Խոփին մերթ նեղիչ միջամտութիւնը կարելի կ'ընէ ալդ բանը :

Իր հօրը պակասութիւնները չունի Թէվֆիք, այլ անոր խելքն ալ չունի : Իր պատուական խորհրդական-ներուն հետ համաձայն քալելու տեղ՝ գաղտնի պայքար

կը մղէ անոնց դէմ՝ գործերնին դժուարացնելով։ Նա
չհասկնար իր բուն կացութիւնը, ու կ'աշխատի՝ որպէս
թէ բանը կարելի ըլլար՝ իր նախորդներուն քմահաճոյ-
թի վարչոյթը ձեռք տունել նորէն։ Եւրոպացի դաւա-
սէրներ չողորթութելով այդ կամէութեան մէջ կը պա-
հեն դինք։ Այդ դաւասէրք ուխտալ թշնամիներն են
Նուպարի ու Մոնքրէէֆի ու օր մը իշխանին կորըստ-
եան պատճառ պիտի ըլլան՝ եթէ սա ընթացքը չփոխէ
ու սահմանադրական վեհապետի մը իշխանութեամբ դո-
հանալ չզիտնայ⁽¹⁾։

(1) Յայտնի է թէ Հոյենարիի այս գիրքը գրուած է
1885 ին։ Բաներն այդպէս շարունակեցին, եւ եռօմ տարի
ետք՝ այսինքն 1892 ին կը մեռնէր Թէվֆիք ու անոր կը յա-
ջորդէր Ապաա փաշայ Հիւսի՝ Ներկայ Մտիվը Եգիպտոսի՝ որ
համաշխարհային պատերազմին հետեւանքով ընդ միշտ կոր-
սընցուց իր ամուսնը։ Նա Թուրքիոյ հուստարիմ մնալու քաշ
զարականութեան հետեւած էր միշտ ի հեճուկս Անկլիոյ՝ որ
միշտ խէթիւ կը նայէր իրեն այս պատճառով, եւ առաջին
առիթով զահրնկէց ըրաւ զայն հիմակուան Մտիվը անոր տեղ
ամուսնութեամբ քարոզեցնելով եւ «Սուլթան» տիտղոսը տալով անոր
իբր հակամուսնի մը Պօլսոյ Սուլթանին։

Ծ. Թ.

ԺԵ.

Սուլթան Սուտանի. — Մահաթին. — Պարտութիւն իրրի
Կորստն Մարթութի մէջ. — Արշաւանի Ուղարկելի. —
Ֆարքարները. — Անկլիոյ քաղաքականութիւնը. —
Նուպար անագղեցիկ զարմած⁽¹⁾։

ՍՍՈՒՍՆԻ խոստովութիւնը մարգարէի մը ձայնով
վայրի բանաստեղծութեան զրուագ մ'է այս մեր դառու
դռնիկի քաղաքակրթութեան զոգին մէջ։ Իբր մէկ
յայտնութիւնն է այն՝ արհամարհանքի նշաւակ ափրիկ-
եան այդ ցեղին թաքուն առնութեան։ Այդ ցեղը զար-
մանահար աշխարհի աչաց տակ կը ճգնի մուտք գործե-
լու պատմութեան մէջ. նախնական ու եթէ կ'ուզէք
խուժողւժ ձեւի մը տակ հրուսւմ, այլ որ կը յայտնէր
միշտ՝ յեղաղեցիկ երեւոյթի մը տակ՝ մարդկային ցե-
ղերու արկնակցութիւնը՝ զոհողութեան ոգիով և զո-
ղափարի մը համար մաքառելու և մեռնելու աշխարհով
Կրօնական կամ քաղաքական մտածումով մը յուզուի
թուեղ ելլել, մարդ ճանչցուելու իր իրաւունքները հաս-
տատել է, ապացուցանել է որ թէ՛ սրտի մէջ քանդակ-
ուած՝ թէ իր ճակտին վրայ արձանագրուած են անոնք։

Այս սկեպտիկ դարու մէջ տարօրինակ դէպք մ'էր
Մահաթին Ահմէտինը՝ մականունանեալն Մահաթի, այ-
սինքն փրկութեան արահետին մէջ առաջնորդ։ Այլ ինչ
որ կը զարմացնէ մեզ՝ որ և է զարմանք չպատճառէր
մահմէտականներու՝ որք խիստ պարզ կը գտնեն թէ

(1) Այս գլուխը Սփրիկեան ներաշխարհի մասին շահե-
կան քաղաքական անտեմիւն մը կը պարունակի՝ զոր իր կա-
րեւորութեան համար չուզեցինք դուրս թողուլ։ Թեպէտ Նու-
պարի ու անոր վարած քաղաքականութեան հետ կապակցու-
թիւն մը չունենայ։

Ծ. Թ.

Ներշնչեալներ կամ Աստուծոյ պատգամաւորներ ատեն ատեն երեւան ելլեն աշխարհի վրայ՝ Դուրանի հաւատքը վերարծարծելու ու անոր պատուէրներուն հնազանդութիւնը յիշեցնելու համար :

Գերագոյն էակին միութիւնը վարդապետող աստուածաբանութեան մը քով՝ արեւելեան խղամական աշխարհի մէջ ծաղկած է յաւէտ հրաշագործութիւնը։ Մոգեր, երկսեռ բաղդասացներ, օձերու թովիչներ ու երազներ մեկնողներ, բոլոր աճաբարները, բոլոր խաբերաները գերբնական իշխանութեան մը տիրացած կը համարուին։ Մէհէմմէտ - Ալի օր մը Վհուկ մը բռնած ու հեղձամահ ըրած է Նեղոսի մէջ, այլ անոր այդ ընթացքը որ է արդիւնք չէ ունեցած։ Եզիպտոսի մէջ միամիտ զիւրահաւանութիւնը նոյնը կը մնայ ինչ որ էր այն ժամանակներն՝ ուր Ստտուածաշունչի Յովսէփը Փարաւոնի մ'երազը մեկնելով կը բարձրանար փոխարքայութեան։ Ուրբան տիրիկեան աշխարհի խորերն երթան՝ այնքան չեղուած կը դառնա այդ զիւրահաւանութիւնը։

Սուտանը՝ սեւաժորձներու երկիրը՝ ազգախօսու-
թեան ու լեզուաբանութեան համեմատ՝ կ'սկսի Նեղոսի
առաջին սահանքէն (cataracte)։ Այդ երկրամասը կը
պարունակէ ըուն Նուպիան, Տօնկոյան, Բորտոֆան, Տարֆուրը և Սենարը։ Իր արդի կցումէն յառաջ կ'ան-
գիտէր նա թուրք ու եգիպտական վարչութիւնը, ու աւել-
ի երջանիկ կ'ապրէր տեղացի գլխաւորներու տակ՝ քան
թէ փաշաներու ու միւսաբնիկներու իշխանութեան ներ-
քէ։ Տուրքերով ճնշուած, ստէպ զօրածոգողներու են-
թարկուած, գերեվաճառի իր առուտորին մէջ նեղուած՝
նշխահում (soulevement) կ'որոճար արդէն՝ երբ 1881 թն
սրբութեան փառապատկով պարուրուած մարդ մ'երե-
ցաւ, Սպիտակ գետի մէկ կողմի ծնունդ։ Ինքզինք կը
ծանուցանէր իբր Աստուծոյ կողմէն զրկելոց պաշտպան,
ու այդ մտքով չըջագիր մը կ'ուզէր քաղաքային ու
կրօնական իշխանութեանց։

Ատաղծագործի մը գտնակ էր Նազարէթցի Յիսուսի պէս, ու Մեհնամմէտի նման հասուն տարիքի մէջ կըսէր իր առաքելութեան, 1848 ին ծնած ըլլալով ու հետեւաբար քառասուն և երեք տարեկան՝ 1881 թուականին, իր յայտագրին մաս կը կազմէր մերժում տուլ քերու, ինչ որ աշակերտներու հոյլ մը ժողկեց մէկանց իր շուրջը։ Անոնց գլուխն անցած՝ ի փախուստ մատնեց արքունի գանձի գործակալները, յարթումի ընդհանուր կառավարչին կողմէ խրկուած զինուորներու վաշտ մը զարկաւ խորտակեց, արագօրէն ստուարացուց իր զօրագունդերը, վեց հազար եզիպտացի խողջուց իր զօրագունդերը, վեց հազար եզիպտացի խողջուց պատերազմի մը մէջ՝ ու Քորտոֆանի մայրաքաղաքը՝ Օպէիզը պաշարելով նուաճեց։

Ապստամբութիւնը ծառայելը գտնէր աջ ու ձախ լծափառիկ ցեղերու գործակցութեամբ: Խորիվական գունդերու զօրապետ Ապո - Էլ - Խալը լծապետ ունեցաւ քանի մը մասնական յաջողութիւններ, այլ այդ յաջողութիւններէն թուեմք զնոյն հեղեղին՝ որ երթալով կ'աճէր ու կը սաստկանար:

Անկլիական օգոտուելով առիթէն՝ թէլ-էլ-Բեպիրի մէջ
յազմահարեալ եգիպտական բանակը վրայէն նետելու
համար՝ Բորտոֆան կը խրկէ զան՝ Անկլիացի պաշտօնա-
ւոր մը՝ Հիքս փաշայի հրամանին տակ՝ Զորավար ու
տասնեւմէկ հազարնոց բանակ բնաջինջ կ'ըլլան այն
տեսչ, մէկ հողի անգամ՝ ետ չդառնար պատմելու համար
տեղ, մէկ հողի անգամ՝ ետ չդառնար պատմելու համար
այս սոսկալի պարտութիւնը՝ որ Քալկիլի մէջ՝ Օպէիզի
ճամբուն վրայ տեղի կ'ունենար 1883 Նոյեմբեր 5ին։

Թշնամի ընդարձակ պետութիւնն մը կ'աջլանայ հաս-
տատուիլ եգիպտոսի հարաւային կողմը: Կերեւայ թէ
բանը յարմար կուգայ կլասմոնի քաղաքական մէկ
թափուն նպատակին: Կորովի ճիգով մը Սուտանը վե-
բըստին ձեռք բերելու տեղ բոլոր այդ երկրամասին
լքումը կը հռչակէ: Այլ հասարակաց կարծիքը կը յուզ-
ուի Սնկիոյ մէջ՝ որս գիւրագնի գոհացում մը տալու
համար՝ ընդունելի կը դատուի Կորտոնի արկածալի ա-

առջարկը, ինք առանձին կարծում կրթալու՝ ուր պիտի ջանար իր անձնական ազդեցութեամբ վերակազմել Սուտանը ոչ այլ ևս իբր յարամաս (annexe) մը Եգիպտոսի՝ այլ իբր խմբակ մը պզտի անկախ տէրութիւններու՝ տեղացի գլխաւորներու իշխանութեան տակ։ Այդ առաջարկը հաճելի թուեցաւ անկլիական դահլիճի սա՛ մտածմամբ որ այդ գլխաւորներէ իւրաքանչիւրին քով անկլիական պատուիրակ մը զնէ։

Կորտոն՝ որ Թէքլիններու ապստամբութիւնը զրսպած էր, Աստուածաշնչական երազատես մ'էր, ինչպէս Մահտի երազատես մ'էր Գուրանական։ Քանի մը պարկ ոսկինչերով ճամբայ կ'ելէ յոյսը Աստուծոյ վրայ դրած։ Բնակիչներու ծափերու մէջ կարծում հասած՝ բանտարկեալներուն ազատութիւն կուտայ՝ խուժանին սիրտը շահելով այսպէս, և գերութեան վերահաստատումը կը հուշակէ՝ իր կողմէ շահելու համար այդ առուտուրով զբաղող վաճառականներու հոյը՝ որ Սուտանի բարձր դատարարը կը կազմէր։

Մահտին նամակ մը կ'ուղղէ Կորտոն խնդրելով որ Քորտոֆանի էմիրն ըլլալով գոհնայ, ու հետաքրքրական պատասխան մը կ'ստանայ անորմէ։ Մահտին կը մերժէ այդ անուանումը ու կը յորդորէ իր թղթակիցը մահմետական ըլլալու ու հագնելու իրեն խրկուած տէր-վիշական խոնարհ պարեգոտը։

Որքան կ'ապաւի Կորտոնի ոսկին՝ այնքան հետզհետէ վտանգաւոր կը դառնայ իր զիրքը։ Երեք տեսակ թնթե և բնգունելի առաջարկներ կ'ընէ, այլ ատոնցմէ ոչ մէկը կ'ընդունի կլատսթօն։ Մերունի ազատականը կարծես հաճոյք կ'զգայ յուսահատութեան մէջ թողով յետին տագնապի մատնուած պատուիրակը, ու միևնոյն ժամանակ Մահտի գործը զիւրացնելով՝ որ իմանալով Սուտանի մեծազորող լքումը՝ ըմբոստ ցեղերը գլուխը կը ժողվէ, իր համախոհներու եռանդը կը վառէ կը բորբոքէ ու զօրեղ կերպով կը հաստատէ իր իշխանութիւնը։

Իր կառավարութենէն յուսադերև՝ թոյլտուութիւն կը խնդրէ առանձին Օպէիդի բանակը երթալ հակառակորդին հետ զիմացէ զիմաց բանակցելու համար։ Անգամ մը ևս վճռական մերժում։ Պերպէր անձնատուր կ'ըլլայ, կ'ընդհատուին հաղորդակցութիւնք ու ա'լ Կորտոնի անունը չլսուիր։ Այն ժամանակ կը խղճահարի Մեծ Բրիտանիա, ամէն կողմէ օգնութեան արշաւանք մը ու Սուտանի վերստացումը կը պահանջուի։

Տասներկու հազար անկլիացի զօրքեր Նեղոսն ի վեր ելլելով անապատին մէջէն կը քալեն դէպ ի կարծում։ Միւս կողմէ՝ Հնդկաստանի, Աւստրալիոյ, Քանադայի գումարտակներ կարմիր ծովէն Սուաքիմ կ'ելլեն՝ ուր երկաթուղւոյ մը շինութեան կը ձեռնարկուի՝ աւելի զիւրաւ Պերպէր հասնելու համար, երկու տարուան կարօտ աշխատութիւն՝ զոր իբր թէ եւեք ամիսէն պիտի լինցնէին։ Լորտ Ուոլթէյ կարծումի զիմաց կը հասնի՝ այդ քաղաքին առնուելէն՝ բնակչաց կոտորումէն ու Կորտոնի մահունէն ետք։ Միևնոյն ժամանակ Կրահամ զօրապետը Մուհամմէտ Ահմէտի կտրիճ տեղակալ Օսման Տիկնայէ յաղթուելով Սուաքիմի պարիսպներուն մէջ կը փակուի։

Այսպէս կը լինայ պատերազմը յամօթ Սնկլիոյ։ Սուտանը այս անգամ մինչև Ուատի - Հալֆա թողուած է Մահտի ձեռք՝ որուն կը զիւրացնեն Տոնկոլայի առուին իսկ՝ զայն պարպելով յանկարծ։ Քասալայի ու Սենարի եգիպտական քաղաքազօրքերուն ուրիշ բան չմնար հիմայ՝ բայց եթէ յաղթականին զթուլթիւնն հայցել, Անոնց փրկութեան համար Խտալիոյ դաշնակիցներուն և Հապէշիստանի Եօհանէս թագաւորին հետ կատարուած բանակցութիւնները ելք մը չեն ունենար։ Ուրիշ բան չմնար ընելիք բայց եթէ իրենց բաղդին թողուլ զանոնք։

Եթէ բոլոր այդ անխորհուրդ ու անկապակից ընթացքներէն ամօթ մը կը հետեւի՝ անշուշտ այդ ամօթը չիյնար անկարողութեան մատնուած խտրական դահ-

իճին վրայ, քանզի գինուորական գործողութիւնները վարողները միայն ու միայն նշխարաբան պաշտպաններն էին⁽¹⁾։

Յախարա, մուրացիկներ. այսպէս կը կոչուէին Մահ տիի աղանդաւորք, մութ պղնձագոյն այդ ընկերվա-
րականը՝ որ ընչից ստացակցութիւնը հաստատած էր հիմնելով Ապրուսի Տունը, ընդհանուր միջնաբերդ՝ ուր իւրաքանչիւր ոք կը պարտաւորէր ընդել իր բոլոր ու-
նեցածը, ու յետոյ կ'ընդունէր հագուստ, բնակարան, ուտեստ ու կիներ։ Մահտին՝ ուրբաթ օրերը պաշտօն մատուցանելով, ամէնուն խոնարհութիւն կը քարոզէր և կը պարտաւորէր Սլաւին պէյը՝ Տարֆուրի երբեմն կուսակալ աւստրիացի սպայ՝ գրեթէ մերկանդամ ճախր առնուլ իր քով՝ տէգով ու վահանով սպառազէն։ Նա մտքէն չէր անցուներ բնաւ զօրագունդեր կազմել ըստ եւրոպականին, կարծելով թէ մահու արհամարհանքը

(1) Հեղինակը խիստ չարաչար կը դատէ անկլիական դահլիճն ու մա'նաւանդ այն ժամանակի անոր գլուխը՝ Կլա-
տրաթօն։ Եւ տակոյն դժուար չէր մտկայարել ու հասկնալ թէ ազատականներու գլուխ փիլիսոփայ - մարդասէր վարչապետին գաղափարներուն եւ սկզբունքներուն հետ հաշտ չէին բնաւ նոր երկրակալութիւն մը ու այդ աւելով արիւնասնդ պատե-
րազմներ։ Այդ պատճառաւ անա կը խուսափէր նա Սուտա-
նական արշաւանքի մ'ոյժ տալէ՝ որ մարդկային բիւրատր կեանքերու կորստեան պատճառ պիտի ըլլար։ Կլատրաթօն՝ այդ բրիտանաց - մարդասէր քաղաքագետը՝ զոր կուսակցական պահանջքը քանիցս վարչութեան գլուխ կը դնէր, թէ՛ սկզբ-
բունքներով եւ թէ՛ գնացքով կատարեալ հակասակները կը կազմէր Պիզմարքի՝ նիւական ոյժէ գեղծանող այդ անխելոյ
գիւնապետին։ Այդ երկու պետական մարդիկ՝ իրենց նկա-
րագրի անագին տարբերութեամբ ոչ մէր ունէին իրար վրա-
եւ ոչ համարում։ Պէտք չէ նաեւ մոռնալ թէ գործոյս հեղիշ նախը
զուտ ֆրանսական տեսակէտով ու հետեւաբար կիրքը ոչ ազատ կը դիտէր ու կը դատէր բոլոր այս անցքերէ
1885 ին՝ ուր Անկլիա ու Ֆրանսիա անվերջ հակառակութեամբ իրար գլուխ կը պատռէին։ Բարեբաւարի համաձայնութիւնը
դեռ գոյութիւն չունէր այդ թուականին։

Ծ. Թ.

լաւ կարգապահութեան մը տեղը կը բռնէր լիուրի։ Իր մարտիկներն՝ իրմով մոլեռանդուած՝ անվարան կը նետ-
ուէին գումարտականներու մէջ՝ ուր կը յաջողէին ստէպ
լայն խրամատներ բանալու։ Այսպէս չատ անկլիացի
սպաներ մահ գտան գիրկընդխառն կռիւի մէջ։ Իրենց
անվեհեր կտրիճութիւնը սքանչալցում կը պատճառէր
հակառակորդ բանակին։

Ինչ որ ալ ըլլայ՝ արդի ռազմադիտութիւնը դիւ-
ցազնական դարերու անդրջիրիմայ այս քաջատրու-
թեան կրնար անշուշտ յաղթել չուտով եթէ Անկլիա
ընդհատ ու անծրագիր կռիւներով մարտնչելու տեղ
Սուտանը վերադարձելու հաստատուն կամքն ունենար։
Այդ քաղաքականութիւնը ինչպէս կրնայ բացատրուիլ
մաքիավէիան նենգամիտ ծրագիրներով՝ նոյնպէս և ա-
զատականներու կողմէ իրենց գլխաւորին խօթալեւոյթով
(senilité), իսկ պահպանողականներու կողմէ՝ նոր խոր-
հրդարանի մը սպասուածով՝ որ իրենց ցոյց պիտի տար
թէ տէր պիտի մնա՞ն կացութեան ու կամ տեղի տան
ու հրաժարին։

Նույնպէս արամութեամբ կը դիտէր Սուտանի պա-
տերազմին ժամանակ գործուած կամաւոր կամ ակամայ
սխալումները, ու սաստիկ կը ցաւէր թէ ինչո՞ւ զէպ
ի յառաջ չարժան համար հարկ եղած հրամաններն ա-
մէն անգամ աշխարհ ուշ կը հասնէին Լոնտրայէն։ Նա
ժամանակ չկորսնցնելու ստիպողական պէտքը կ'զգա-
ցնէր ամէն անգամ, այլ ի դժուար, մտիկ չէին ընել իրեն։
Նոյնպէս խորհուրդ կուտար չպարպել հասկիչները ի-
դժուար չէր պահել, որով այդ նահանգի բնակիչները ի-
րենց երկիրէն հեռանալու աղետալի հարկին մէջ չպիտի
զանուէին։ Այդ կարծիքը՝ որու Ուոլթըրէյ ևս համախոհ
էր, մերժուեցաւ Լոնտրայէ՝ առանց մտքէ անցունելու
այն խեղճերը՝ զորս Յաքարաներու վրէժխնդրութեան
կը մատնէին։

Պատերազմի անկապակից ուղղութեան մէջ պա-
տասխանատուութեան ամենափոքր բաժին մ'իսկ չէյ-
նար անշուշտ Նուարի վրայ՝ որու ձեռք որ եւ յոյժ
կամ ազդեցութիւն չէր թողուած։ Այդ պատասխանա-
տուութիւնը միայն և միայն կ'իյնայ անկլիական շահի-
ճին վրայ՝ ինչպէս տեսնուեցաւ։

Ժ. 2.

Եգիպտոսի քաղաքական դատարարականները Անկլիոյ ձեռքով. — Ոչ այնքան յաջող արդիւնքներ. — Գողութիւններ անպակաս. — Բանտեր. — Bosphore Egyptien ի խնդիրը. — Այս խնդրի վրայ ֆրանսական հասարակութեան սխալ կարծիքը. — Մամուլը Արեւելքի մէջ. — Փակում տպարանի. — Յոյցեր. — Պատուոյ անմիջական հատուցում. — Թեմֆիք ներդրութիւն կը խնդրէ. — Դահլիճը արդարացում կը գտնէ ֆրանսական ընդհանուր հիւսկատոսարանի ընթացքով:

1882 թ. ի վեր երեք տարի է որ Եգիպտոսի քաղաքական դատարարականները ձեռք առած է Անկլիա: Պատուիրակ պատուիրակի վրայ խրկեց նա՝ ըլլայ լորտ ըլլայ դեր - պառօն, երկրին վիճակն ուսուցնասիրելու համար, և գործնական խիստ քիչ արդիւնք քաղեց անոնց ստուար տեղեկագիրներէն: Լաւագոյն ոստիկանութիւն մ' ասկէ անկէ ժողովուած, այս է ահա Եգիպտոսի չահածը անկլիական գրաւումէն ի վեր: Աւագակութիւնը՝ որ յեղափոխական ցնցիւնին ետեւէն սրբորումած էր թէ՛ քաղաքներու և թէ՛ գիւղերու մէջ, նուազեցաւ անշուշտ այլ չանհետացաւ զլիսովին: Ճարտար գողութիւններ անպակաս են յաւէտ:

Բանտերը ամօթալի վիճակի մը մէջ կը գտնուին միշտ, այլ հարկ է խոստովանիլ թէ բանտարկեալք աւելի մարդասէր վերաբերում մը կը գտնեն. թեպէտ բանտերու տնօրէնը՝ զօրապետ ֆիուսիք կ'ուզէ, ծեծը վերահաստատել՝ ու այս մասին վէճ խել կ'ունենայ նուպարի հետ՝ այլ արդարութեան բարենորոգիչը ազդուօրէն դէմ դրաւ նոր օրէնքի այդ կամաւոր անսաստման ⁽¹⁾:

(1) Հեղինակը սխտեմօրէն անողոր ու փոքր ինչ անիրաւ խոստումեամբ կը դատէ անկլիական վարչոյթը Եգիպտոսի

Անկլիացիք իրենց տիրապետութեան առաջին օրէն պէտք էին մածույ գոյութեան պայմանները կանոնի տակ դնել: Մամուլը տակաւին այսօր տասն և եօթ հիւպատոսարաններու ձեռքը կը թողու կառավարութիւնը՝ առիթ տալով այնպիսի ցաւալի պալքարներու՝ որոնցմէ իշխանութիւնը նկուն ու նուաստացած կ'ելլէ գրեթէ միշտ:

Bosphore Egyptien լրագրի խնդիրը ծանօթ է, այլ զժողովրդարար խիստ սխալ կերպով: Անոր խափանումը զիջողութիւնու դէմ իրը դալթակալից հարուած մը նըկատուած է այդ թերթին ընթերցողներէն, այլ բանն այդպէս չէ՝: Հին ատեններէ ի վեր օտար տէրութեանց ներկայացուցիչք իրենց իշխանութիւնէն զեզմանելով ու զիջողութիւնու տուած իրաւունքներէն՝ զօրս ըստ կամս իրաւէս սողորած էին իշխել ճօխանալ մամուլի վրայ ու մտածումի գերագոյն իրաւարարներ նկատել ինքզինքնին, ինչ որ գործերը կ'առաջնորդէր քմահաճոյքի ու անիշխանութեան: Բոլոր այս գեղձուսներու դէմ կառավարութիւնը մէկ գէնք ունի միայն, թերթին խափա-

մէջ: Նա կ'ուզէ որ երեք տարուան սուղ միջոցի մէջ ամէն բան կարգի մանէ այնպիսի երկրի մը մէջ՝ ուր բարեկարգութեան ամէն տարրներ կը պակսէին իսպառ, ու խոստովանելով հանդերձ որ՝ օրինակի համար՝ թէ՛ ոստիկանական ու թէ՛ բանտային տեղի գոհացուցիչ վիճակ մը կայ՝ իրաւունք կը համարի զանգատել միշտ իշխող ազգին դէմ՝ որու իրր ֆրանսացի հաշտ աչքով չնայիր: Անուբանալի մշմարտութիւն մ' է որ Եգիպտոս անկլիական գերագանցապէս երկրաշէն տիրապետութենէ ետք հետզհետէ մտաւ կարգ կանոնի, բարեկեցութեան, ազատութեան ու յառաջդիմութեան այնպիսի շաղի մը մէջ՝ որ իսպառ անձանսթ էր իրեն ամենահին ժամանակներէ հետէ: Ներկայ դրամական տագնապը անտեսական պատճառներ ունի՝ իսպառ անկախ տիրող տարրին կամրէն, ու վերջ մը պիտի ունենայ հարկաւ: Մ. Թ.

նուժը տպագրատան փակումով, ու կ'ուզէ՛ն այդ զէն-
քըն ալ առնել ձեռքէն: Հիւպատոսները իրենց վերա-
պահած են իրաւունքը իրենց ազգայիններն աքսորելուն
որոնք գրչի յանցանքներու համար ոչ կը բանտարկուին
ու ոչ իսկ ամենափոքր տուգանքի կ'ենթարկուին:

Եգիպտական մամուլը յարգելի կողմ մը չունի:
Խեղճուկ խմբագիրներ սովորաբար վարձուած են դա-
ւաւէրներէ՝ որոնք կ'աշխատին կորսուած դիրք մը վե-
րըստանալ: չահաւոր արտօնութիւն մը ձեռք բերել
կամ կառավարութիւնը սրտնեղելու չահադիտութեան
մը ձեռնարկել, որպէս զի իրենց դրամ վճարուի լու-
ծիւն պահելու և ստութեանց ու զրպարտութեանց ի-
րենց կրպակը փակելու:

Bosphore Egyptien թերթը ամէն օր ամենաբուռ-
յարձակումներ կ'ընէր Նուպարի դէմ, կատաղի լուտանք
կը թափէր անկլիական զրաւման դէմ ու չորրորդ երես
մ՝ ալ կը տպէր արպերէն լիզուաւ՝ ուր կերպով մը
Մահտիի պաշտօնաթերթը կը հանդիսանար հրատարա-
կելով անոր յայտարարութիւնները ու այնպիսի լուրեր՝
որք վտանգաւոր եռուզեռ մը յառաջ կը բերէին մլտ-
ֆերու մէջ:

Այս վերջին պարագան հարկադրեց կառավարու-
թիւնը չարաչար պատժել այսպիսի անկարգութիւններ:
Իր հրամանով ոստիկանութիւնը պաշարեց այն տունը՝
ուր թերթին տպարանն ու խմբագրութիւնը կը գրա-
նուէր, և ընդդիմութիւն տեսնելով՝ զուռը բանալ
տուաւ բռնի և մէջինները դուրս հանուելէ ետք՝ չէնքը
զմռուեցաւ՝ առանց խմբագրութեան թուղթերուն
դպչելու իսկ: Բռնի ոյժի գործածութեամբ բանն ասկէ
աւելի չնորհրով չէր կրնար կատարուիլ: Գործին մէջ
բռնաբարում մը չկայ բնաւ զիջւթմներու դէմ՝ որք ու-
տիկանութեան մարդիկները կ'արտօնեն ի պահանջեղ
հարկի մասնէ եւրոպացիի մը տունը: Ամէն մերժում
տարադէպ էր հիւպատոսին կողմէ, զի զիջւթմներն այս-
պիսի արտօնութիւն մը չեն տար իրեն: Հիւպատոսը

կամ իր պատուիրակը կը կանչուի միմիայն հրամանա-
գրի մը գործադրութեան ականատես ըլլալու համար,
ետքէն բողոքելու և հատուցում պահանջելու իրաւուն-
քով՝ եթէ բացարձակ հարկ մը չկար այդպէս վարուելու:

Սուժը մը երիտասարդ ֆրանսացիներ և Յոյներ
կը պոռչտային ու նախատինք կը թափէին այս գոր-
ծողութեան միջոցին: Դատարկաշրթիներէ կազմուած
միթինկներ տեղի ունեցան, ուղերձներ խրկուեցան Պ.
տը ֆրէյսինէի՝ խարելով անոր բարեմտութիւնը: Բանը
մեծցաւ սաստիկ: Ստիվական կառավարութեան պա-
հանջուեցաւ անմիջական զոհացում տալ՝ ֆրանսական
զրոյակին իբր թէ եղած անարգանքին, անարգանք՝ որ
Դահիրէի ֆրանսական գաղութի հինգ հազար անդամնե-
րէն շատին մտքէն իսկ չէր անցներ:

Եւ ահա Նուպար հարկադրուեցաւ մեծ համազգեստ-
ները դրած ներկայանալ ֆրանսական հիւպատոսարանը
յայտարարելու համար թէ Նորին Բարձրապատուութիւն
կտրուի մեծապէս կը ցաւէր եղածին համար ու խոնար-
հարարներում կը խնդրէր:

Անկլիական կառավարութիւնը Նուպարին խոստա-
ցած էր՝ իր սպիտակ մազերուն խնայել այդ ծաղրելի ու
անախորժ արարողութիւնը: Խորհրդարանին մէջ յայտ-
նած էր հրապարակաւ թէ կ'ստանձնէր լիւզի Bosphoreի
խափանման բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Այլ
Աֆղանիստանի սահմաններուն համար բուռն մէճի մը
բռնուած Ռուսստոսնի հետ՝ յանկարծ հարկն զգաց ի-
րեն դէմ լուտանք թափող ֆրանսայի դիւրագգածու-
թեան հետ մեղմիւ վարուելու, ու պատշաճ դատեց
կտրուի ու անոր դահլիճին վրայ ձգել բոլոր յանցանքը՝
եթէ յանցանք կար ելրէք:

Երկար ժամանակներէ հետէ Եգիպտոս սովորած է
այսպիսի նուատապուսներու: Քանի քանի անդամներ
նա ստիպուած է վճարել տուգանքներ՝ զորս խղճովի
որ և է իրաւունք չկար պահանջել իրմէ: Քանի քանի
անդամներ պարտաւորուած է նենգամտութեամբ մեկ-

Նուած գիշոյթներու անունով ներդուրիւն խնդրել հրապարակաւ :

Արեւելքի մէջ իշխանութեան վրայ դառնողներու վիճակը դժնդակ է յիրաւի : Անոնք որ փառասիրութեանէ մղուած կը ծառայեն Սուլթանին կամ Խորվին՝ պէտք է սորվին խոնարհիլ : այլ բան մը կայ որ կը մխիթարէ զիրենք այդ անարգանքի տեսակէտով : արեւելեան կարծիքով անպատուութիւնը տիրոջ միայն կը վերաբերի և ոչ թէ անոր սպասարկող պաշտօնեային :

Անկիական գործակատարը դժուարութիւն կրեց սակայն համոզելու Նուպարն որ պաշտօնական այդ յետակոչումը ընէ : Եւրոպական զաղափարներու տէր Իզմիրցի Հայը երկար զիմադրութենէ մը ետք միայն հաւանեցաւ հուսկ ոչ այնքան վարչապետ մնալու տեսչով՝ որքան ազնիւ ու վեհանձն անձնուրացութեամբ մը : Նա կը վախնար թէ բանը մերժելով ու պաշտօնէ՝ հեռանալով՝ երկրին վնասակար կենդանութիւն մը յառաջ կը բերէր և թէ անկիական վարչոյթի տակ Ֆելլահները պիտի զրկուէին իրենց անկեղծ ու եռանդուն միակ բարեկամէն :

Bosphore Egyptien ի նկատմամբ Նուպարի ու Անկլիացւոց բռնած ընթացքը իր լիուրի արդարացումը դրտաւ սա՛ պարագայով որ Փրանսական հիւպատոսարանն ինքն իսկ պարտաւորեցաւ, այդ թերթին վերբերեումէն ետք՝ պատուիրել անոր որ կա՛մ լեզուն չափաւորէ և կամ լռէ, և թերթը ժամանակ մը դադրեցաւ հրատարակուելէ :

ԺԷ.

Արդարութիւն եւ երկրագործութիւն. — Պ. տը Լամօթի ծրագիրը. — Bosphore Egyptien թերթը հիմնուած՝ այդ ծրագրին դէմ պայքար մղելու համար. — Թէվֆիք կը հակառակի բեղմնաւոր զաղափարի մը. — Սըր Սամուէլ Պէյքըրի մարգարէութիւնը. — Նուպարի փառասիրութիւնը. — Բաղաբականութեան մէջ միմիակ սէր Եգիպտոսի վրայ :

ԲՊՏՈՍԻ բնակչութիւնը բարգաւաճ ընելու համար երկու բանի ու անհրաժեշտ պէտք կայ. արդարութիւն ու երկրագործութեան զարգացում : Նուպար յաջողեցաւ արդարութիւնը կանգնել ամրակուռ հիմերու վրայ՝ խառն դատարաններու ու տեղացի դատարաններու հաստատումով, ու իր յարատեւ մտահոգութեան առարկայ ըրած է լրացնել իր այդ մեծ գործը : Այլ միևնոյն ժամանակ՝ երկրագործ ինքն ալ՝ կը պաշտպանէ ամէն ինչ որ կրնայ փոխակերպել մշակութեան հին եղանակները՝ աշխատանքն աւելի հեշտ ու աւելի շահաւոր դարձնելու՝ ու միևնոյն ժամանակ Նեղոսի երկու ափերուն վրայի կանաչագեղ ու բեղնաւոր ծովն ընդարձակելու համար՝ ամէն օր տեղ վաստկելով չոր ու խոպան անապատէն :

Ի՞նչ պէտք էր այդ բանին համար : Ուղղման եղանակը կատարելագործել՝ հետեւելով Հոլանտայի՝ տարածութիւններ գրաւելով ծովէն՝ այդ հեղուկ անապատէն : Այս պատճառաւ Նուպար ջերմօրէն փափաքեցաւ իրագործուիլ Պ. Լամօթի ծրագրին՝ Լէսէփսի նմանող Զըբանայի մը՝ թէ՛ իր անխոնջ գործունէութեամբ և թէ՛ մի և միակ զաղափարի մը մէջ իր խորասուզումով :

Այդ ծրագիրը հետեւեալ արդիւնքներն ունի իրեն նպատակակէտ. —

Ա. Եգիպտոսը պաշտպանել չափազանց ողորդման-
բու գէտ:

Բ. Առջեւն առնել ջրերու ամմանց տնրաւակա-
նութեան:

Գ. Հնար եղածին չափ մեծ քանակութեամբ ջուր
օգտիւ գործածել Նեղոսի երկայնքը գտնուած հողերն
արգասաւորելու համար:

Դ. Այդ գետին ընդհանուր տնտեսութիւնը լաւա-
գունել՝ որպէս զի նաւարկելի ըլլայ Հասարակածէն ին-
չուան Միջերկրական, ու այս կերպով համեմատար
հեշտ ճամբայ մը ձեռք բերել մինչև Ափրիկէի կեդրոնը:

Ե. Ճարտարագործութեան համար չարժիչ մեծամեծ
ոյժեր յառաջ բերել զանազան տեղուանք:

Ընդարձակ ծրագիր՝ զոր Եգիպտոսի մէջ Պօնաբարդ
կ'ամփոփէր քանի մը խօսքով. «Եթէ իշխէի հոս, կը-
սէր, չիթ մը ջուր չպիտի ծով թափուէր անապատը
կշտացնելէ յառաջ»:

Լամօթի այս ծրագիրը Սուէզի ջրանցքին չափ յան-
դուհն ձեռնարկ մ'էր՝ որ նուազ ծախքով ու Եգիպ-
տոսի բնակչաց համար աւելի մեծ օգտիւ կրնար գլուխ
կլլի:

Ահաւասիկ Լամօթի արաջարկութեան հիմը քանի
մը խօսքով: Ժեպել Սեյսելի գերնուազումի (étiage)
վերեւ Գուժ Օմպոսի դաշտագետինը հարիւր քառասուն
հազար հեքտար մակերեսովով աւազան մը դարձնել՝
եօթ հազար միլիոն խորանարդ մէթր ջուրի շտեմարա-
նումով: Ասկէ զատ Նեղոսի աջ եղերքը անսոյդ փակոց
(barrage) մը պիտի հաստատուի, ու ձախ եղերքն ալ՝
նաւարկելի ջրանցք մը:

Այդ ընդարձակ ջրանցքով գետին յարոյցքը (crues)
պակսեցնել կամ աւելցնել հնարին պիտի ըլլայ. Այդ յա-
րոյցքը բաւականէն աւելի կամ պակամ վնասներ կը
պատճառեն, և այդ վնասներուն առջեւը պիտի տոնուի:

Երկու սահանքներու մէջտեղ Սեյսելի վրայ գրուած
ջուրին մակարդակը պիտի ընկլուզէ՝ ջուրերու տակ

ծածկէ Ասուանի սահանքը, որով նաւարկութեան այդ
արգելքը պիտի վերնայ մէջտեղէ: Յետոյ միւս սահանք-
ներու համար ալ կատարուած նմանօրինակ աշխատու-
թիւններ առաջատուէր նաւերու ու շոգենաւերու
կարելի պիտի ընծայեն առանց փակոցի նաւարկել Գա-
հիրէէ ինչուան կոնտօքօրօ:

Այս ձեռնարկի աւելի կարեւոր արդիւնքը սա՝ պի-
տի ըլլայ որ եօթ հազար միլիոն խորանարդ մէթր ջուրի
պաշարը ամէն մէկ երկվայրկեան 400 խորանարդ ջուր
պիտի հալթայթէ, ինչ որ պիտի բաւէ մշակութեան
տալու անբեր մնացած 400,000 հեքտար հողեր:

Հսկայ վիթխարի ձեռնարկ մ'է այս՝ որ սակայն
համեմատաբար նուազ ծախքով պիտի կրնայ իրագոր-
ծուիլ. միայն հարիւր միլիոն ֆրանք՝ եղած պաշտօնա-
կան գնահատութեան համեմատ:

Հարկ եղած տեղերը արդէն երկու երկրախուզու-
թիւններ տեղի ունեցած են հանգանակութեան մը մի-
ջոցաւ՝ որու գլուխը կը գտնուին Լորտ Սիւթերլանտ և
Նուպար Փաշայ: Երկրորդ ու վերջնական երկրախու-
զութիւն մը կը պատրաստուի և Սքօթ Մօնքրիէ ֆ գըն-
դապետը՝ ծրագիրը լաւ մ' ուսումնասիրելէ ետք՝ մտադ-
րած է այս վերջին քննութեանց հարկ եղած գումարն
յատկացնել վերջին փոխառութեամբ ոռոգմանց սահ-
մանուած քսան և հինգ միլիոն ֆրանքէն:

Ըստ որում երկրին օգտին համար այս գործին գը-
լուխ հանուիլը կը փափաքի Նուպար գոհնիկ նախան-
ձէ յառաջ եկած ամէն տեսակ մեքենայութիւններով
աշխատեցան արգելք ըլլալ ձեռնարկին յաջողութեան,
և մանաւանդ այդ նպատակով հիմնուած ըլլալ կ'երե-
ւայ Bosphore Egyptienը, և եթէ այդ նպատակով չէ
ալ՝ գէթ միտել ֆրանսական թերթն է այն՝ որ Պ. Թը
Լամօթի բեղնաւոր գաղափարին գէտ խօսած է. Պ. Թը
Լամօթի՝ որ ֆրանսացի ըլլալով հանդերձ՝ անկիտացի
ճարտարագէտի մը հաւանութիւնն ալ գտած էր⁽¹⁾:

(1) Պ. Լամօթի ծրագիրը չէ թէ միայն անկիտացի՝ այլ
նաեւ ռուս նշանաւոր ճարտարագէտ գնդապետ Ուէյսէնօֆի

Յաւալի է ըսել թէ խտիվը ստուգութիւններու ականջ կը կախէ ստէպ, և փութացնելու տեղ կը յապաղէ գործադրութիւնը աշխարհի ձեռնարկի մը՝ որ մեծ փառք պիտի բերէ իր անձին, քանզի սովորութիւն է միշտ վեհապետներու վերագրել իրենց իշխանութեան ժամանակ կատարուած ամէն մեծագործութիւնները: Աքանչելի առիթ մը կը կորսնցնէ Թէվֆիք իր անձին պատշաճեցնելու Շամիրամի մէկ անմոռանալի խօսքը՝ զոր կը յիշէ Պոլիբիոս:

«Առի գետերուս ջուրը, տէրութեանս հողերը արգաւանդեցի և պատճառ եղայ ժողովուրդներուս երջանկութեան»:

Այլ չվհատիր Նուպար. գիշեր ցերեկ Նեղոսի ոռոգմանց՝ այսինքն Եգիպտոսի համար ամենէ էական այդ բանին վրայօք կը խօսի Պ. տը Լամօթի հետ: Նա տագորուած է այն մարգարէական մտածումով՝ զորս աշխարհն հոյակապ կերպով կը յայտնէ Սըր Սամուէլ Պէյքըրը՝ կեդրոնական Ափրիկէի այդ խելգախ երկրախոյզը. «Նեղոսը ահագին բարեք մ'է՝ կիսովի միայն գնահատուած, այլ պիտի գայ ժամանակ՝ ուր ժողովուրդներն ապշա-

կշռաւոր հաւանութեան ու գովեստներուն ալ արժանացած է: Հօլէնտրիի գործոյն վերջին մասին մէջ հրատարակուած է անոր յոյժ նպատաւոր տեղեկագիրը՝ զոր աւելորդ համարեցինք մեր կողմէ: Թարգմանել իր ամբողջութեամբ եւ որովհէտ կը բաղենք միայն հետեւեալ կարեւոր պարբերութիւնը:

«Եգիպտոսի մէջ կատարուելիք վերջնական ուսումնասիրութիւնները, կ'ըսէ մարտարագէտ Ուէյնէնհօֆ, հաւանօրէն պիտի հաստատեն Պ. տը Լամօթի բոլոր ընդհանուր գաղափարները: Եթէ այս հոյակապ ծրագիրը՝ մասամբ գէթ՝ գործադրութիւն գտնէ՝ ջուրերու օրինաւոր եւ իմաստուն կարգադրումով մեռք բերուած արդիւնները օտար երկիրներէ պիտի գան ուսումնասիրեն Եգիպտոսի մէջ իսկ՝ ուրիշ արդէն հին քաղաքակրթութիւնը տարածուած է Յունաստան եւ Հրեանմ»:

Տ. Թ.

հար պիտի դիտեն հզօր եգիպտոս մը՝ որու հունձքերով ծածկուած դաշտերն հորիզոնէն խիստ հեռունները պիտի տարածուին, այն չոր ու ամալի դատագետիւններուն վրայ՝ ուր այսօր ուղտը չկրնար մաքառիլ լնութեան դէմ: Մարդիկ լեռներու վրայէն պիտի տեսնեն բեղնաւոր հող մ'ալօսող անթիւ անհամար ջրանցքներու ջրանոցներ, ու չպիտի հասկնան թէ ի՞նչպէս եղեր է որ Նեղոսի զօրութիւնը ծածկուած ու թաքուն մնայ աշխարհն երկար դարեր:

Նուպար այդ փափաքելի արդիւնքն յառաջ բերելու համար չղաղրեր չէ թէ իր լեզուանութիւնը՝ այլ պերճախօսութիւնը պործածելէ եգիպտոսի հիմակուան տէրերուն մօտ: Անոնց չարունակ կը յանձնարարէ տարապարհակ աշխատութեանց ջնջումը մեքենաներու կիրարկութեամբ, և իր կեանքի ամենէ բարեբաստիկ օրը պիտի ըլլայ այն՝ ուր պիտի տեսնէ իր այդ փափաքին իրագործումը:

Փառասիրութիւն մ'որ ամբողջապէս նուիրուած է երկրի մը հարստութեան աղբիւրները զարգացնելու, կառայականին տեղ օրէնքը դնելու, մարդկային արժանապատուութիւնը բարձրացնելու, բարոյական յառաջդիմութիւնը, մտաւոր յառաջդիմութիւնը ու նիւթական յառաջդիմութիւնը զուգընթաց քալեցնելու՝ ազնիւ ու վեհ փառասիրութիւն մը չէ՞ միթէ: Այս բարձր նպատակներուն ահա կը ձգտի Նուպար, ու այդ պատճառաւ կը սիրէ զայն, այդ պատճառաւ չուզեր անկէ բաժնուիլ: Նա գիտէ որ եթէ ինք մէջտեղ չըլլայ՝ նորէն իր հին մոլորանքներուն մէջ գահալիժելու վտանգին պիտի ենթարկուի փարաւոններու երկիրը, քանզի իրեն յաջորդողները չպիտի ունենան ոչ իր ազատական ձգտումները, ոչ իր քառասուն տարիներու փորձառութիւնը, ոչ ալ քաղաքական քաջադատութիւնը (tact): Անկիւտացուող գերագահութեան տակ իր պաշտօնին վրայ կը մնայ՝ որպէս զի օգնէ անոնց՝ եթէ զէպի յառաջ քա-

լեն. խթէ զանոնք՝ եթէ կանկ առնեն, ուղիղ ճամբան ցոյց տայ՝ եթէ մոլորութիւն տեղական բարեօքմանց չաւդին մէջ:

Ոչ մէկ տէրութեան յարած է նա: Բոլորովին սխալ է մեղադրանքը որ կ'ընեն իրեն՝ թէ Ծրանայի թշնամի եղած ըլլայ, այլ բանն այդպէս չէ բնաւ: Ո՛ր զրօշակը որ իշխէ Եգիպտոսի՝ իր բոլոր սէրը նուիրած է բուն այդ երկրին շահերուն, քանզի կը սիրէ զայն՝ իբր հոգեմայր մը՝ որ սրպէս թէ օ. օրած ըլլար զինք իր ծունկերուն վրայ, սնուցած ըլլար զինք իր ծնողական կաթով ⁽¹⁾:

(1) Ո՛րքան մեծ է ու ճշմարիտ գրքիս հեղինակ Հօլմսթրիմի հիացումը Նուպարի վրայ. ինք՝ «Թան» կարեւոր թերթի նշանաւոր թղթակից, արդէն մեծ արժանիքի տէր՝ ի՞նչպէս Հայ մեծամուն նախարարին արժանիքը զիտէ գնահատել ու վեր հանել ամէն առիթով: Նուպարի համար ի՞նչ գեղեցիկ ու ի՞նչ վաւերական ներբողեան մ'են գրքիս իրեն վերաբերեալ բոլոր մասերը:

Մ. Թ.

ԺԸ.

Ահա մարդն. — Ապականեալ արքունիքի մը մէջ մաքուր մնացած. — Պաշտպանողական կեղծիք. — Ոչ սխալալ, ոչ վրէժխնդիր. — Ամբարտաւանութենէ զերծ. — Անցաւոր ցատումներ. — Դիւրամատոյց ամէնու համար. — Շէյխ մը կ'արթնցնէ զինք կախարդական առաջարկ մ'ընելու համար. — Մտերմութեան մէջ անկեղծ ու համարձակ. — Նմանութիւն Քնոփուռի հետ. — Սաստիկ ընթերցասիրութիւն. — Ալերսանտր Տիւմա՝ իր սիրական վիպասներ. — Ապագայ սերունդներու դատաւճիւր՝ Ֆրանսական հիւպատոս Պառերէ տրուած:

Ecce homo! «Ահա մարդն»: Վերը պատմած ենք արդէն յանձնարարութիւնն որ ըրած էր մեզ զինք պատմութեան մէջ փնտռելու՝ եթէ փափաքէինք իր վրայօք ծանօթութիւններ ստանալ: Մենք ալ այդպէս ըրինք ահա, եւ Նուպար անրիժ ու անարատ դուրս կ'ելլէ իր քառասուն և չորս տարուան վարչական ասպարէզէն ⁽¹⁾: Ո՞ւր են Եւրոպայի մէջ անոնք՝ որ իր բարձր զիրքին մէջ այսպիսի յանձնարարելի վկայական մը կրնան ցուցնել. Շատ քիչեր կրնան մատնանշուիլ:

Նուպարի առանձնական կեանքն ալ կը համապատասխանէ իր քաղաքական կեանքին: Ոչ միայն և ոչ միւսին մէջ չկա կարող ոտգտանելի բան մը գտնել, միայն թէ երթաւ փնտռութիւններ ընեալ այն աղտոտ ալքի մէջ՝ ուր կը խլրտին զրպարտիչները, ստախոսները, գողերը, ամէն տեսակ ապիրատները, իրենց զրոյցները

(1) Պէտք է յիշել թէ Նուպարի այս կենսագրականը յօրինուած է 1885 ին, հետեւեալ ար այդ պետական մարդը՝ որ մեռած է 1899 Յունվար 13 ին՝ չէ թէ քառասուն եւ չորս տարուան՝ այլ յիսուն եւ ութ տարուան վարչական ասպարէզ ունեցած է անրիժ ու անարատ:

որ և է ապացոյցի մը վրայ չեն հիմնուած բնաւ, ու և թէ ուշի ուշով վերլուծես զանոնք՝ կեղծիքներ միայն պիտի գտնես՝ անձնական քինախնդրութիւններէ յերկրուած։ Որ և է պատասխան տալ՝ անոնց չափազանց պատիւ ընել պիտի ըլլար։

Այս մարդուն պէտք եղած է իր հայկական ցեղին բոլոր նորութիւնը՝ համակ եւրոպական դատումի մը միացած, ազնիւ ու անաղարտ կեանք մը վարելու համար մօտիկն ապրելով բարկասիրտ Իպրահիմի, զազանաբարոյ Ապպասի, քմշոտ Սայիտի, նենգաւոր Իսմայիլի, նա հիւսնալի ճարտարութեամբ մը զիտէր թոփել հմայել Նեղոսի ափունիներու կիրքերով զեղուն թաթաւուն այդ կետարները։ Նա սակայն չէր չղզումըր զանոնք նուաստորէն, անոնց հրէշային շուայտութեանց կոչնականը չէր ըլլար. նա աչքէ իյնալու վտանգով իսկ կը մերթէր հետեւելու անոնց վայրաքարչ մոլութեանց։ Անթերի քաջադատութեամբ մը զիտէր ընտրել յարմար ժամը բանաւարութեան ձայնը լսելի ընելու ու բոլորովին տարբեր ընթացքի մ' առաւելութիւնները ցոյց տալու անոնց։ Այս կերպով կը յաջողէր այդ իշխաններու մտաց մէջ դրուակ իմաստուն խորհուրդներ, ներշնչել անոնց արդարասէր արարքներ։ Ընդհատորէն կ'ազդէր նա անոնց վրայ, այլ անոնք՝ երբէք իր վրայ չէին կարող ազդեցութիւն բանեցնել։ Անոնց յարգանք ներշնչած ըլլալով իր ներկայութեան չէին կատարեր բնաւ իրենց յոռի արարքները։ Իր առջև Իպրահիմ չպիտի համարձակէր գլուխներ կտրելու, Ապպաս՝ կիներ զանաւործելու, Սայիտ՝ զինուորներ թողաման ընելու, Իսմայիլ՝ իր մէկ նախարարը հեղձաման ընելու. նաև ականատես ընելու զինք իր ամօթալի շուայտութեանց՝ որոնց զայլ թաղկական պատիւութիւնները հանրածանօթ են։

Կեղծող մ' է Նուպար, առանց այդ յատկութեան նա չէր կրնար պետական մարդ մ' ըլլալ, այլ բոլորովին պաշտպանողական է իր կեղծողութիւնը։ Նա Թալէրանի նման չկարծեր թէ խօսողութիւնը տրուած ըլլայ մար-

դուն իր մտածութեամբ ծածկելու համար, այլ իմաստունին աշխարհի կարծիքն ընդունած է որ՝ «եթէ խօսքն արծաթեայ է, լուծթիւնը՝ ոսկեղէն է»։ Իր կեղծիքը՝ ի պահանջել հարկին լուծթեամբ անցնելու վրայ կը կայանայ չէ թէ Կապիւս (captieux) խօսքերու վրայ։ Երբ չարակամ հակառակորդի մը զիմաց կը գտնուի՝ խօսելէ աւելի կը նախընտրէ մտիկ ընել, ու արտակարգ կորովամտութեամբ մը՝ մէկ բառով, մէկ շարժումով, զիմացներու մէկ կարկամութեամբ, աչքերու մէկ քրթթումով իր խօսակցին խորհուրդներուն խորը կը թափանցէ ու անոր հոգեւոյն մէջ կը կարգայ։

Գուշակողական այս կարողութիւնը ստացած է հինգ փոխարքաներու արքունեաց մէջ իր աշակերտելէն ու աշխատելէն առիթներէն՝ զոր ունեցած է իր կեանքին մէջ՝ հազարումէկ մարդիկներու արարքներուն հսկողութիւնն ընելու։ Քանի քանի՝ անգամներ չէ՝ ճանչցած նա պարկեշտութեան զիմակով զոգեր, հմտութեան երևելովով տղաներ, հաստատակամութեան ձեւացնող վարձնողներ։ Իր աչքերու տակ պարզուած մարդկային կատակերգութիւնը մարդիկներու մասին ընդհանրապէս տխուր տպւեղութիւն մը թողած է իր վրայ։ Մերթ պիտի փորձուի կարծեմ անարգ անուանելու այն մարդկութիւնը՝ որուն կը ծագայէ, ու պիտի դառնար մարդատեաց մը՝ եթէ իր զգուանքը չփոխուէր կարեկցութեան, ու եթէ իր սիրտը չներշնչէր իրեն ծայրագոյն ներողամտութիւն մը, ներողամտութիւն՝ զոր կը վարդապետէ Աւետարանի ու Գուրանի հետ նաև իմաստասիրական բնախօսութիւնը։ Միթէ տիգղը արգասաւորիչ հիւթ մը չի պարունակիր՝ եթէ զայն գործածելը զիտնաս։ Բժշկութեան նման քաղաքականութիւնն ալ ի պահանջել հարկին պէտք է՝ գործածէ թոյները՝ երբ իրենց կիրառութեամբ լաւ արգասիքներ կրնան յառաջ գալ։ Այս պատճառաւ ահա եթէ պարկեշտները կը փնտռէ Նուպար՝ ճարպիկներն ալ չմերժել՝ որքան զէջ ալ ելած ըլլայ անունին։ Մասնաւոր տաղանդներով

նշանաւոր ապիրատներ, արիութեամբ ու կորովով առ-
կի անզգաւորներ չե՞նք տեսներ միթէ: Այդ մարդիկներն
եթէ իրենց յարմար եղած տեղերը գրուին՝ մարդկային
ընկերութիւնը թանկագին օգուտներ չե՞ քաղեր անոնց-
մէ: Դիտութեան հզօր մղիչը՝ Պաքօն՝ կաշառակեր ա-
տենակալ մ'էր՝ ինչպէս գիտենք, այլ արդի յառաջդի-
մութեան համար բարեյաջող պարագայ մ'էր՝ որ իս-
թիարան չխրկուեցաւ՝ ինչպէս արժանի էր: Քուիդոյի (1)
մէջ ինձ պատմեցին թէ անոնի սպանութեան մը հա-
մար մահուան զատապարտուած նկարիչ մը եկեղեցինե-
րու համար գեղեցիկ պատկերներ գծելուն պատճառաւ
ներողութեան արժանացած էր: Միթէ իրաւունք չու-
նէի՞ն անոր կեանքը խնայելու ի շնորհս իր ճարտար
վրձինին:

«Գնա՛ ու ալ մի՛ մեղանչեր» ըսաւ Յիսուս չնա-
ցող կնոջ՝ հասկցնելու համար թէ արդարութիւնը պէտք
է բարեխառնուած ըլլայ ներողամտութեամբ:

Ոչ մէկն այնքան կը հասկնայ ու կը կիրարկէ այդ
անյիշապար ներողամտութիւնը՝ որքան Նուպար՝ այդ
գերազանցօրէն արդարասէր մարդը: Իր բարկութիւն-
ները՝ կրակ ու բոց բնաւորութեան մը հետեւանք՝ ան-
ցաւոր են ամառուան անմիտ փոթորիկներուն նման,
ու պահ մը միայն կը մթազնեն երկնքի պայծառութիւ-
նը: Բորբոքումով սկսուած խօսք մը ստէպ կը վերջա-
ցնէ կատարեալ հանդարտութեամբ: Հազիւ կրքոտ խօսք
մը կը փախչի բերնէն՝ և անա զայն ետ կ'առնէ իսկոյն:

Ոչ ոխակալ է նա և ոչ վրէժխնդիր: Երբեմն կը
զարմանամ թէ ի՞նչպիսի քաղաքապար ընդունելութիւն
կ'ընէ այնպիսիներու՝ որոնց իր մասին ունեցած քինա-
յոյզ զգացումները գիտէ քաջ: Այդ ագնիւ ընդունելու-
թիւններով ոմանց երկար ժամանակեայ կանխակալ
կարծիքները կրցած է փարատել: Ան որ առանց զինք

ճանչնալու ու ի լրոյ միայն գէշը կը խօսէր իրեն՝ առա-
ջին տեսակցութեամբ կը բաժնուի քովէն՝ ունեցածէն
լաւագոյն կարծիք մը տանելով իր հետ:

Ոչ մէկ ամբարտաւանութիւն, ոչ մէկ փքանք, ոչ
մէկ ճամարտալուծութիւն՝ մեծութիւն ծախելու համար:
Իր ազատ ժամերուն մէջ գոռոզութեամբ չփակուիր
սենեակը ու որ և է այցելու մը կամ խնդրարկու մը
պարապ տեղ չսպասցնէր: Մէկանց կ'ընդունէր եկողը, և՛
եթէ ձեռքն ունի Դիոգորոս Սիկիիացիի՝ Մաքիավելի
կամ Թալման տէ Ռէօի հատոր մը (կը յիշատակեմ այն
հեղինակները՝ որոնց գործերը կարդալը տեսած եմ),
մէկ կողմ կը դնէ զայն՝ խօսակցութեան սկսելու հա-
մար:

Մերթ իր դիւրամատոյց բնաւորութենէն զեղծա-
նողներ կ'ըլլան անդէպ ժամերու իսկ: Այսպէս Ռամա-
զանի ժամանակ՝ ուր Մահմէտականք ցորեկը ծոմ կը
պահեն ու գիշերն անքուն կ'անցունեն, մզկիթի չէյիս մը
մութնուրուսին իր դրան առջև ներկայանալով՝ կը
խնդրէ ներս ընդունուիլ:

«Նորին Վսեմութիւնը կը քնանայ» կ'ըսէ սենեկա-
պանը:

— Հոգ չէ, կը պատասխանէ ինքնակոչ հիւրը. տէ-
րութեան փրկութեան համար կարեւոր խօսք ունիմ,
գնա՛ արթնցուր Փաշան:

Նուպար՝ քունէն արթնցած կ'ելլէ ու վրան հա-
գունտ մ'անցունելով կը պատրաստուի ունիղրութիւն
շնորհել չէյիսին՝ թեպէտ անոր այցելութեան նպատակին
ունայն ըլլալը կը գուշակէր:

«Ի՞նչ հրաման ունիք արդեօք, մեծարոյ չէյիս»,
կ'ըսէ մօտենալով ու խնդրելով որ բազմի:

— Ձեր վսեմութեան կը բերեմ անյիշապ միջոց մը
Մահմէտ գործը ըմբոստելու. թեպէտ կ'ըսեն թէ մեռած
ըլլայ՝ այլ կենդանի է թերեւ:

Ասոր վրոյ կը բացատրէ թէ յուսութք մը ձեռք
բերած է՝ որու ոյժով այդ խաբեղային ու անոր համա-

(1) Էքուպէտի հասարակապետութեան մայրաքաղաք:

խոհներուն դէմ Ուօլսըլէյի արչաւանքը կրկնող զօրապետը ⁽¹⁾ արագ ու զիւրին յաղթանակ մը պիտի չանի ապահովապէս: Եթէ ունենայ իսկ քսան հինգ զինուոր միայն՝ հնազանդութեան պիտի բերէ ապստամբները:

— Մեծարոյ չէյիս, պատասխանեց Նուպար՝ ծանրախոհ կերպարանքով մը զան մտիկ ընելէ ետք, դուք եկեր էք չարաղութութիւն (sortilège) մ'առաջարկել ինձի: Ես՝ քրիստոնեայս՝ կը հարկադրուիմ յիշեցծել ձեզ թէ սուրբ մարգարէն կ'արգիլէ զիւթութիւն գործածել:

— Զչմարիտ է, այլ Գուրանի բնագիրը պէտք չէ բացարձակ իմաստով առնել, կը պատասխանէ նենգախօս Էսքօպարը: Դիւթութիւնն արգիւում է հանդէպ ճշմարիտ հաւատացեալներու ու չէ թէ խարբաներու՝ որք իրենք ալ իրենց կողմէն թաքուն ու գերբնական հնարքներու զիմում կ'ընեն: Այդ կարգի մարդոց դէմ ներկի է մաքառիլ բուն իսկ իրենց գէնքերով:

— Մեծարոյ չէյիս, ամենամեծ յարգանք ունիմ ձեր խելամուծեան մասին, այլ ներեցէք ինձ խոստովանիլ թէ ձեր հակադրեալ զանազանութիւնը զիս համոզեց, ու տարակուսանքի մէջ չպիտի համարձակիմ զիմել ձեր յուսումնաբեր գործածութեան՝ որքան և ազգեցիկ ալ ըլլայ այն: Որ և է կերպիւ հնորհալու եմ Նորին Բարձրապատուութիւն Խոտիլի հանդէպ ձեր հաւատարմութեան մասին, և պիտի պատմեմ իրեն մեր այս խօսակցութիւնը:

Մեղրածորան չեչտով մ'ըսուած այս խօսքերէն գոհ մնաց բարեպաշտ աստուածաբանը՝ և յարգական բարեւով մը հրաժեշտ առաւ Նուպարէն:

Այս փոքր զրուսագը կը ցուցնէ թէ ինչպէս այդ կորովամիտ Հայը գիտէ չոյել մարդիկներու գիւրազգածութիւնը, և ի՞նչ նրբիմաց ճարտարութեամբ կը մաքառի աւելորդապաշտութեան դէմ: Ծագատ առ ճապատ պայքար չմղեր նա և ոչ ալ կը նկարտի չէյիսին

(1) Քիչների է ակնարկութիւնը:

դէմ, զի այդպէս ընելով անհաւատ մը պիտի երեւար: Նա կը շատանայ զիւրաշաւանութեան զինարանէն իսկ գտնել առնուլ փախուստի միջոցներ: Գուրանի հմտացած է ֆրանսական ու անկլիական թարգմանութիւններով: Դժբաղդաբար չգիտեր արպերէն՝ բնագրին իսկ խօսքերը վկայութեան բերելու համար:

Այլ ո՞րքան անկեղծութեւն՝ ո՞րքան համարձակութիւն կը ցուցնէ մտերիմ տեսութեանց մէջ: Նա ահա քան վստահօրէն սիրտը կը բանայ առջեւ՝ որ մերթ հանդիսատես կ'ընէ զքեզ իր գաղափարներու ներյօրինման՝ յայտնելով իր թեր ու դէմ տատամսումները ու խորհելու այն կերպերը՝ որոնցմով եզրակացութեան մը կը հասնի: Որպէս թէ տրամախօսութիւն մը՝ պայքար մ'եղած ըլլար այն՝ որ իր ուղեղին մէջ յառաջ կուգայ անսքող՝ և զոր կը թողու քեզ կարգալ անարգել: Ուստի իրաւունք ունի նա երբ կ'ըսէ. — «Այնքան հակընդդիմութեան մարդն եմ ընութեամբ՝ որ ամէն տեսակ առարկութիւններ ու պատասխաններ կ'երեւակասակ առարկութիւններ ու պատասխաններ կ'երեւակայեմ որ և է որչափ մ'ընելէ յառաջ, պայմանաւ որ հարկ եղած ատեն՝ ընդդիմադիր մտքիս թելադրած փոփոխութիւնն ալ ընեմ այդ որոշման մասին»: Աւելի գեղեցիկ կերպով մը ձեւաբանած էր նա այդ խոստովանութիւնը՝ զոր չեմ սղագրած, այլ կարծեմ հաւատարմօրէն յայտնած ըլլալ անոր իմաստը:

Քաւուռի խառնուածքով պետական մարդ՝ այդ մեծ զիւանագէտը կը յիշեցնէ իր յանկուցիչ ձեւերով, իր խանդաբանութիւններով, իր խելացի խօսքերով, էր ռթափ ու զուարճալի բնաւորութիւնով: Սովորաբար լի է նա աւելնով բաց ի Յուլիսի և Օգոստոսի տօթագին օրերէ՝ ուր ճնշիչ՝ կիզիչ ջերմութիւն մը կը տիրէ Գահիրէի մէջ: Լռակաց կ'ըլլայ այդ եղանակին ու խօսելէ կը նախընտրէ պեղիկել իր ականաւոր ծանօթներուն հետ: Ստեն ատեն կ'սթափի սակայն ու քարտախաղն ընդհատելով կ'ըսէ յանկարծ թէ կը փափաքէր մոզական գորգի մը կամ օղապարիկի մը վրայ փոխադրուիլ Ալպ-

եանց ձիւնապատ կատարները, ու ետքը կ'սկսի ընդհատ ընդհատ խօսիլ զպրութեանց վրայ:

Շատ ժամանակ կը նուիրէ ընթերցանութեան: Աւելի պատմութենէ կ'ախորժի քան թէ վէպերէ:

Օր մը Մաքիավելի մէկ հատորին մէջ խորասուզուած տեսնելով զինք «Հեղինակին իշխանը կը կարգաք» հարցուցի: — Ո՛հ, պատասխանեց նուրբ ժպիտով մը, կարդացածս Մաքիավելի մէկ լաւագոյն գործն է, Մեկնաբանութիւնք Տիսիոս Լիվիոսի վրայ, որ նախընտրելի է իշխանէն:

Վիպասաններու մէջ՝ մեծ համարում ունի Ալեքսանդր Տիւմայի վրայ՝ զոր գերադաս կը համարի Որդիէն, և որու մասին կ'ըսէր ինձ օր մը:

«Կը ցաւիմ որ երբէք հանդիպած չեմ այդ մարդուն՝ որ սխրալի տեսութիւն ունի, ինչպէս կը պատմեն»⁽¹⁾:

Իմ մասին պիտի փափաքէի ներկայ գտնուիլ այդ տեսակցութեան՝ որ դուպար մը պիտի ըլլար սրախօսութեան ու փոխադարձ համակրութիւն մը ծնունդ պիտի առնէր այդ հպումէն, զի Ալեքսանդր Տիւմա իրենին յարեւման բնութիւն մը պիտի գտնէր Նուպարի մէջ՝ ինչպէս գտած էր Կարեպալտի մէջ՝ որու հետ մղած բանապալքարին հանդիսատես գտնուած եմ բազմով:

Յատկանշիչ դէպքերով ու անցքերով անտարակոյս

(1) Զարմանալի՜ բան. զգացումներու նոյնութեամբ Ալեքսանտր Տիւմայի մասին համանման բոլոր համակրանք կը այտնէր նաեւ Նուպար Փաշայի բոյր՝ Տիկին Մարթա Մարկոսօֆ՝ այդ գերազանցապէս ուշիմ ու սրամիտ կիներ՝ որ ըստանշելի ֆրանսերէն մը կը խօսէր իր եղբորը՝ նման եւ որ թողած է նշանաւոր վաւականք: Նա պատմած է ինձ որ իր մէկ ճամբորդութեանը մէջ ի Բարիզ՝ տեսակցութեան գացած է մեծանուն վիպասանին՝ եւ համբուրած անոր հանճարեղ ճակատն ի նշան իր խորունկ հիացման:

աւելի լեցուն պիտի ըլլային այս էջերը՝ եթէ Տիկին Նուպար՝ ականատեսը այդ հոյակապ կեանքի՝ հաւանէր զանոնք հաղորդել ինձի. նա զգոյշ բերան՝ խրկեց զիս իր ամուսնոյն՝ որ իր կարգին խրկեց զիս պատմութեան:

Անհատական մարդն ուրուագրեցի՝ ինչպէս երեցաւ ինձ, առանց ամենափոքր շոյոքորթութեան:

Եթէ չնմանիր այն պատկերներուն՝ զոր գծած են իր մասին, պատճառն այն է որ պատկերներ չեն անոնք այլ ծաղրանկարներ՝ ըստ ամենայնի այլանդակ ու մեծ մասամբ քմածին, այսինքն գլխովին ներհակը ճշմարտութեան:

Պետական այդ մեծ մարդը լաւ ճանչցած է Գահիրէի Ֆրանսական ընդհ. հիւպատոսը Պ. Պառէր՝ որ հետեւալ կերպով կ'ամփոփէ անոր նկարագիրը.

«Հարկ է ճանչնալ ու գովել Նուպարի արժանիքը. Նեղոսի ափանց վրայ իր քաղաքական նախաձեռնութիւնը նուիրուած է արդարութեան ու ազատութեան, և իր իշխանութիւնը ուղղուած միշտ՝ Սաիվի կամայականութեան դէմ»:

Այս պիտի ըլլայ ահա ապագայի դատաւճիռը Նուպարի մասին:

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Ց

Էջ

Նախաբան	Գ
Առ Ընթերցողն	Ը

Մահ Մէհէմէտ-Սլիի. — Պօղոս Պէյ կը մեռնի անսուաղ. — Մէհէմէտ - Սլիի նամակը. — Պօղոս Եգիպտոսի կը թողու երկու Հայեր. — Նուպարի կենսագրութեան աղբիւրներ. — Եգիպտոսի պատմութեան դիմելու թեկադրանք 11

Ա. Ծնունդ և դաստիարակութիւն. — Հաւատարիք և աւելորդ ապաշտութիւն. — Սիրիլի մը գուշակութիւն. — Զարգացում ընտանի բանախօսութեանց միջոցաւ. — Նուպարի հմայիչ խօսակցութիւնը. — Հրաժարում զինուորական ասպարէզէ 14

Բ. Թարգմանչութիւն. — Լեզուագիտութիւն. — Յաւայի թերի մը. — Օրինակելի երիտասարդութիւն. — Ամուսնութիւն. — Տիկին Նուպար. — Երջանիկ ամուսնութիւն 17

Գ. Իպրահիմ փաշայի քարտուղար. — Առաջին տեսութիւնս Նուպարի հետ. — Երեք պատկերներ մէկի մէջ ամփոփուած. — Իպրահիմ փաշայի բնաւորութիւնը. — Նոր Դաւիթը 21

Դ. Ապպասի քով չնորհ գտած. — Պ. Միւրրէյ. — Յաջորդութեան օրէնքը փոխելու ըրձանք. — Ապպասի վայրագ բնազդները. — Նուպար՝ Էֆէնտի տիտղոսն ըստացած 23

Ե. Թէլ-էլ-Պարուծի արկածը. — Առաջին փոխա-
ռութիւն Եւրոպայէ. — Սուէզի ջրանցքը — Տեսու-
թիւններ այդ մասին 25

Զ. Ինչո՞ւ Սայիտ չէր սիրեր ոչ Նուպարը և ոչ
Լեւէփար. — Իշխանին բնակւորութիւնը. — Իր վայրա-
գութիւններով մէկտեղ մարդասէր — Ֆէլլահներու վի-
ճակի բարեփոխում. — Մահ Սայիտի 27

Է. (Զանգ առնում) * 29

Ը. Նուպարի արդարասէր ոգին. — Դատաստա-
նական բարենորոգում. — Թէ ի՞նչ են գիշտութները. —
Ամբարտաւանութիւն հրապատոններու. — Առաջին գա-
ղափար բարենորոգման. — Նուպար կը գտնէ անոր բա-
նաձեւը. — Ամէն տեսակ խոչընդոտներու յաղաղում-
ներ. — Ութ տարուան յարատեւութիւն՝ բաղդատելի
Պիզմարքէ՝ Բանինկէ՝ Բօպտէնէ ցոյց տրուած յարատե-
ւութեան հետ 30

Թ. Դատաստանական կազմակերպութիւն. — Նոր
օրինադիրքեր. — Երփներանգ այլ ազդեցիկ դատաւորու-
թիւն. — Հեղինակին գնահատութիւնը իր դործին վը-
րայ 38

Ժ. Ֆէլլահներու մարզը. — Բազմադարեան ստըր-
կութիւն. — Տեղական դատարաններ. — Հպատակներու
դատեր իրենց տիրոջ դէմ. — Խտիլը կ'օտարուի տէրու-
թեան վերադարձնել իր կալուածները. — Դահլիճը Խտի-
վէն անկախ կ'ըլլայ. — Նուպարի անձնական հարստու-
թիւնը. — Դահլիճի ջուրերը 45

ԺԱ. Երկար ժամանակեայ բնակութիւն Եւրոպայի
մէջ. — Ռումէլիի իշխանապետութեան թեկնածու. —
Հայաստան կը կանչէ զՆուպար. — Բնակւորութիւն Հա-
յոց. — Հայոց երեք պետական մարդիկը Եգիպտոսի,
Պարսկաստանի և Ռուսիոյ մէջ. — Ոչնչականութիւնն

ի՞նչպէս պիտի ջնջուէր. — Որմիզդ ու Արհմն. — Նու-
պարի հայրենասիրութիւնը. — Հաւաքոյթ Հայաստանի
պատմագիրներու. — Առաձներու ու առակներու սէր. —
Բազէ, Արծիւ ու Ճնճղուկ 52

ԺԲ. Մաֆապուշու. — Իսմայիլի վրայ դրուած խնա-
մակալութիւն. — Իսմայիլ կը տապալէ խնամակալու-
թիւնը Արապի միջոցաւ. — Նուպարի սրամիտ մէկ
խօսքը. — Լորտ Լայընսի տրուած խորհուրդ. — Հրաժա-
րում Իսմայիլի. — Կամպէթայի կարծիքն անոր վրայ . 62

ԺԳ. Յեղափոխական տրամերգը. — Նուպար հեռու
կը մնայ. — Արապի. — Իր նկարագիրը. — Իր կուսակից-
ները. — Շէյխ Ապտօ. — Մահմուտ Պարուտի. — Շէյխ
Օլէյչօ. — Ապտուլլահ Նէտիմ. — Թուլպայի կարծիքն հան-
րային պարտուց մասին. — Ռիազ և Շէրիֆ. — Երեւել-
եաց խորհրդարանը. — Արապի իշխանութեան ծայրա-
կէտն հասած. — Աղիքսանդրիոյ կոտորածը — Ռեքակո-
ծութիւն. — Թէլ-էլ-Բէպիրի պատերազմը. — Արապիի
յանձնապատասնութիւնը ինչպէս Ապտ-էլ-Փատէրինը՝
Ալճէրիոյ մէջ. — Եթէ Դուրանի արպերէնը գիտցած ըլ-
լար Նուպար 66

ԺԴ. Նուպար ու Կամպէթա. — Փարաւոններու
գետնազաւթանք. — Անկման մէջ գտնուող տաղանդ. —
Յրանսայի պետական մարդոց սխալմունքը. — Ի՞նչու
Նուպար իշխանութիւնը կը սիրէ. — Մեթում Անկիա-
կան առաջարկի մը. — Զուգակշիռ Ռիազի ու Շէրիֆի
հետ. — 1884 ի դահլիճը. — Թէվֆիք իր զիրքը չհասկը-
նար 73

ԺԵ. Խռովութիւն Առետանի. — Մահտին. — Պար-
տութիւն Հիքսի. — Կորտօն Խարթումի մէջ. — Սրչա-
ւանք Բուօլքլէի. — Փաքարաները. — Անկիոյ քաղա-
քականութիւնը. — Նուպար անազդեցիկ դարձած . . 79

ԺԶ. Եգիպտոսի քաղաքական դատարարակութիւն

նը Անկիրոյ ձևքով. — Ոչ այնքան յաջող արդիւնքներ.
— Գողութիւններ անպակաս. — Բանտեր. — Bosphore
Egyptien ի խնդիրը. — Այս խնդրի վրայ ֆրանսական
հասարակութեան սխալ կարծիքը. — Մամուլը Արեւելքի
մէջ. — Փակում տպարանի. — Յոյքեր. — Պատուոյ ան-
միջական հատուցում. — Թէվֆիք ներողութիւն կը
խնդրէ. — Դահլիճը արդարացում կը գտնէ ֆրանսական
ընդհանուր հիւպատոսին ընթացքով 86

ԺԷ. Արդարութիւն և Երկրագործութիւն. — Պատը
Լամօթի ծրագիրը. — Bosphore Egyptien թերթը հիմ-
նուած այդ ծրագրին ղէմ պայքար մղելու համար. —
Թէվֆիք կը հակառակի բեղնաւոր գաղափարի մը. —
Սըր Սամուէլ Պէյքըրի մարգարէութիւնը. — Նուպարի
փառասիրութիւնը. — Քաղաքականութեան մէջ միմիայն
սէր Եգիպտոսի վրայ 91

ԺԸ. Անա մարդն. — Ապականեալ արքունիքի մը
մէջ մաքուր մնացած. — Պաշտպանողական կեղծիք. —
Ոչ ռիսակալ, ոչ վրէժինդիր. — Ամբարտաւանութենէ
զերծ. — Անցաւոր ցատումներ. — Դիւրամատոյց ամէնու
համար. — Շէյխ մը կ'արթնայնէ զինք կախարդական ա-
ռաջարկ մ'ընելու համար. — Մտերմութեան մէջ ան-
կեղծ ու համարձակ. — Նժանդութիւն Քափուռի հետ. —
Սաստիկ ընթերցասիրութիւն. — Ալեքսանդր Տիւմա՝ իր
սիրական վաղատանը. — Աղաղայ սերունդներու զա-
տաւեփող ֆրանսական հիւպատոս Պառերէ դրուած . 97

<< Ազգային գրադարան

NL0393589

